



EKI FORRÁSKIADVÁNYOK 1.

OLOSZ LEVENTE

A TÚLÉLÉS ÚTJAI

ROSENBAUM EMIL
VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL



ERŐSZAKKUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, 2026



Az EKI Forráskiadványok
a Miniszterelnökség és a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.
támogatásával jelenik meg.



MINISZTERELNÖKSÉG



BETHLEN GÁBOR
Alap

ISBN 978-615-6699-19-0

© Erőszakkutató Intézet, 2026
© Olosz Levente

Kiadja az Erőszakkutató Intézet
Felelős kiadó: Gellért Ádám
Szerkesztette: Marosvári Attila
Nyelvi lektor: Jung Eszter
Tipográfia: Czeizel Balázs
Tördelőszerkesztő: Jeges Erzszi

Tartalom

BEVEZETÉS	5
A VISSZAEMLÉKEZÉS HELYE A KASZTNER-VONAT IRODALMÁBAN	9
A ROSENBAUM CSALÁD TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁI	13
CSELEKVÉS, STRUKTÚRA ÉS SZERENCSE.....	21
A FORRÁSKIADÁS MÓDSZERTANA.....	25
ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE.....	27
<i>[Magyarország német megszállása]</i>	<i>27</i>
<i>[A vagyonmentés].....</i>	<i>33</i>
<i>[A Központi Zsidó Tanács]</i>	<i>44</i>
<i>[Életmentési stratégiák]</i>	<i>48</i>
<i>[A vidéki gettók viszonyai]</i>	<i>52</i>
<i>[Munkaszolgálaton].....</i>	<i>58</i>
<i>[A budapesti gettó létrehozása]</i>	<i>63</i>
<i>[Az alijázás mint menekülési alternatíva]</i>	<i>67</i>
<i>[Feljutás a Kaszter-vonatra]</i>	<i>70</i>
<i>[Az utazás]</i>	<i>79</i>
<i>[A bergen-belseni tábor]</i>	<i>88</i>
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	97



Bevezetés

Rosenbaum Emil 1911. december 31-én született Rosenbaum Lipót építési vállalkozó és Duschinszky Melánia házasságából.¹ A polgári családba született Emil fiatalkoráról szinte semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy 1929-ben elvégezte a Budapesti Kereskedelmi Akadémia esti kereskedelmi szaktanfolyamát.² Az iskola elvégzése után öccsével, Rosenbaum Károllyal (Karcival) textil- és bőrkereskedelembé fogott.³ Miként a visszaemlékezésből is kiderül, több kereskedőcéggel üzemeltettek, így például Krausz Ede cipészkellék nagykereskedésével és Erdélyi Kálmán sportárúkereskedővel. Üzleti tevékenységük szerénynek mondható, az is kérdéses, hogy egyáltalán céggként működtek-e, vagy független ügynökként keresték a kenyerüket. Úgy tűnik, szorosan együttműködtek Vass József cégével, amelynek készárukészletében részesedéssel bírtak, bár formailag talán alkalmazotti státuszban álltak. Emil 1939-ben kötött házasságot a Dunaszer-

¹ Rosenbaum Emil születési anyakönyvének hiteles másolata, 1949. január 3. Ariella Peled birtokában.

² Vincze, 1929: 107.

³ A borszakmában szerzett szakképzettségét és kereskedelmi tevékenységét a svájci hatósági iratok is megerősítik, ahol Emil foglalkozásaként „Lederfachmann”-t, vagyis bőripari szakembert tüntettek fel. Lásd BAR, N 31216. Rosenbaum Emil dossziéja. Karteikarte [Nyilvántartókarton], dátum nélkül; uo. Fragebogen [Kérdőív], 1945. január 10., IX/9. a–b. pont; uo. Einvernahmeprotokoll [Kihallgatási jegyzőkönyv], 1945. január 10., 10. pont.

OLOSZ LEVENTE

dahelyről származó, akkor 22 éves Hübsch Ernával.⁴ Mindeközben a Budapesti Turista Egyesület egyik vezetője volt, ami arra enged következtetni, hogy a természetjárásban találta meg a kikapcsolódást.⁵

Ez az életút minden elemében egy asszimilált, középosztálybeli budapesti zsidó kereskedő tipikus pályáját tükrözi. Ebben az értelemben az általam közölt visszaemlékezés kapcsán egy átlagember nézőpontjáról beszélhetünk. Rosenbaum nem volt prominens személyiség, nem kötődött a cionista mozgalomhoz vagy a hitközségi elithez, nem rendelkezett jelentősebb politikai tőkével vagy intézményi védelemmel, így mindazt, ami 1944-ben vele történt, átlagos budapesti zsidó polgárként élte meg és örököltette meg. A története ugyanakkor korántsem átlagos. A visszaemlékezésből egy kitartó, hónapokon át több szálon futtatott menekülési küzdelem bontakozik ki, melynek sikeréhez a család elszántsága mellett rendkívüli szerencse is kellett. Az emlékirat alapján tanulmányomban e szívós küzdelem állomásait követem végig, amely a vagyonmentéstől a hamis keresztény identitás felépítésén át a Kasztner-vonatra való felkerülésig tartott.

Bár a visszaemlékezés csupán egy évvel az események után íródott, a szerző feltűnő éleslátással és figyelemre méltó érzelmi önuralommal rekonstruálta a vele történeteket. Rosenbaum amellett, hogy a konkrét történeteket rögzítette, igyekezett feleleveníteni az akkor átélt érzelmeket, dilemmákat, félelmeket és reményeket, érzései felidézésén keresztül pedig azt is bemutatta, milyen motivációk vezettek döntéseihez. Jó példa erre, amikor azt részletezte, hogy az internálástól való félelem a zsidó közösséget az ellenük hozott rendelkezések betartására sarkallta. A munkaszolgálati behívója kapcsán saját dilemmájába is betekinthetünk: „*Bevonuljak-e, ne vonuljak-e be?*” Ez a narratív rekonstrukció, amely egyensúlyban tartja a tényszerű beszámolót és az érzelmi-motivációs elemeket, különösen értékesé teszi a szöveget.⁶ A szerző nem esett a retrospektív torzítás csapdájába, vagyis nem vetítette vissza a múltba későbbi tudását vagy érzelmeit, így a szöveg nemcsak arról tudósít, mi történt, hanem arról is, hogy milyen volt átélni a történeteket. A visszaemlékezés keletkezése idejének és a visz-

⁴ Rosenbaum Emil és Hübsch Erna házassági kivonata, 1939. november 23. Ariella Peled birtokában.

⁵ Budapesti Turista Egyesület. *Esti Kurir*, 1933. július 2., 11.

⁶ Gyáni, 2000: 134.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

szaemlékező személyiségének köszönhetően egy naplószerű személyes elbeszélést kapunk.

A visszaemlékezés a Bergen-Belsenbe érkezéskor megszakad, a szerző további sorsáról csak a családi emlékezet, valamint a Svájci Szövetségi Levéltárban (Schweizerisches Bundesarchiv) őrzött menekültügyi dossziéja tudósít. Utóbbit a Szövetségi Igazságügyi és Rendőrségi Minisztérium Rendőrségi Osztálya vezette róla és családjáról – feleségéről és kislányáról, Zsuzsannáról – svájci tartózkodásuk idején.⁷

Rosenbaumék a Kasztner-vonat második, 1368 fős csoportjával 1944. december 7-én St. Margrethennél lépték át a svájci határt.⁸ A hatóságok mindhármukat csehszlovák állampolgárként vették nyilvántartásba. Bár Emil Budapesten született, „illetőségi államaként” Szlovákiát tüntették fel, felesége pedig eredendően is dunaszerdahelyi születésű volt. A svájci hatóságok a zsidó menekült kategóriába sorolták őket.⁹ A nyilvántartásba vételkor felvett jegyzőkönyv összes poggyászukként csupán a személyes ruházatukat tüntette fel, egyetlen felmutatott iratuk pedig a Központi Zsidó Tanács Emil nevére kiállított 2142. számú igazolványa volt,¹⁰ míg Erna és a kislányuk semmilyen okmánnyal nem rendelkezett.¹¹ Vagyontárgyként Emil a felesége családjának mintegy 20 ezer pengő értékű dunaszerdahelyi ingatlanát nevezte meg.¹²

A Kasztner-vonat mintegy 1670 fős csoportját 1944 decemberében a Montreux fölött fekvő Caux-ban lévő Esplanade és Regina hotelben, valamint a közeli Les Rochers menekülttáborban helyezték el.¹³ Rosenbaumék, akik 1944. december 12-én érkeztek Caux-ba, az utóbbiban kaptak helyet.¹⁴

⁷ BAR, N 31216. Rosenbaum Emil, Ernestine és Susanne menekültügyi dossziéja, 1944–1947.

⁸ Uo. Karteikarte, dátum nélkül; Einvernahmeprotokoll, 1945. január 10.

⁹ Uo. Karteikarte, dátum nélkül; Fragebogen, 1945. január 10., I/5., IV/1. pont.

¹⁰ A svájci hatóságok által említett „budapesti Zsidó Tanács 2142. számú igazolványa” valószínűleg megegyezett a visszaemlékezésben is említett, bélyegző nélküli tábori beutalójeggyel, amelyre Emil felesége és lánya nevét ráhamisította. Maga a dokumentum nem maradt meg.

¹¹ BAR, N 31216. Einvernahmeprotokoll, 1945. január 10., 14., 22. pont; uo. Rosenbaum Emil, valamint Rosenbaum-Hübsch Ernestine daktiloszókpiai lapja, 1945. január 10.

¹² Uo. Einvernahmeprotokoll, 1945. január 10., 19., 21. pont.

¹³ Braham, 1997: 1056.

¹⁴ BAR, N 31216. Fragebogen, 1945. január 10., VII/9. pont.

OLOSZ LEVENTE

Az 1945. január 10-i kihallgatásukon fényképet készítettek róluk és az ujjlenyomatukat is rögzítették. Emil ekkor a fogva tartásuk idejeként az 1944. július 4. és december 7. közötti időszakot jelölte meg, míg annak helyeként a bergen-belseni internálótáborot adta meg, és arról is nyilatkozott, hogy nem szöktek meg onnan, hanem elbocsátották őket.¹⁵ A magyarországi menekülés okaként a kihallgatási jegyzőkönyv a zsidó származást és a deportálást tüntette fel.



Rosenbaum Emil, Rosenbaum Ernestine és kislányuk, Rosenbaum Zsuzsa. A felvételek 1945. január 10-én készültek a svájci Les Rochers menekülttáborban.¹⁶

A család rossz egészségi állapotban került a menekülttáborba. Mindkét szülő izületi gyulladástól szenvedett, Emilt emiatt fizikai munkára alkalmatlannak minősítették.¹⁷ A kislányuk még rosszabb állapotban volt, mivel 1944 szeptemberében Bergen-Belsenben súlyos kétoldali középfülgyulladással megoperálták, de a műtét nem sikerült, ezért a beavatkozást a tábor főorvosának utasítására 1945. január 30-án a montreux-i Belmont kórházban megismételték.¹⁸ A szülők erre és a kislány lábadozásra hivatkozva kértek a svájci hatóságokat, hogy a caux-i csoport hazatelepítésekor az utolsó transzporttal utazhassanak. Ottlétük alatt anyagi támogatást egy Emil

¹⁵ Uo. IV/2., IV/3. c., VIII/1. b–c. és VIII/2. b pont.

¹⁶ BAR, N 31216. Rosenbaum család dossziéi.

¹⁷ Uo. Einvernahmeprotokoll, 1945. január 10., 18. pont; uo. Fragebogen, X/1–3. pont; uo. a caux-i menekülttábor orvosának vizsgálati lapjai, 1945. január 17.

¹⁸ Uo. Rosenbaum Emil beadványa a Svájci Szövetségi Igazságügyi és Rendőrségi Minisztérium Rendőrségi Osztályának Menekültügyi Alosztályához, 1945. május 19.; uo. Melléklet. Dr. G. Buchheim fül-orr-gégész szakorvos igazolása, 1945. május 23.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

anyai rokonságához tartozó adományozó, Brenda L. Duschinsky révén a londoni Jewish Refugees Committee-től kaptak.

A család egy csehszlovák követségi szervezésű repatriáló csoport tagjaként 1945. július 2-án hagyta el Svájcot. Csehszlovákián keresztül jutottak vissza Budapestre, ahol Emil testvérével, a holokausztot szintén túlélő Karsival tovább működtette bőrkereskedő üzletét. 1947. július végén egy 12 fős „bőrfeketéző banda” tagjaként őrizetbe vették őket.¹⁹ Az eljárás végkifejletéről nincs információnk, de nyilván ez is hozzájárulhatott, hogy Emil 1948-ban, a kommunista hatalomátvétel után családjával először Bécsbe költözött, ahol két évig a kelet-európai menekültek Izraelbe juttatását segítő szervezetnél dolgozott. 1950. november 3-án vándoroltak ki Izraelbe, ott a Védelmi Minisztérium munkatársa lett.²⁰

A visszaemlékezés helye a Kasztner-vonat irodalmában

Rosenbaum Emil 1945-ben, a megmenekülését követő hónapokban vetette papírra emlékeit. Ebben nem volt egyedül, hiszen számos túlélő hasonlóképpen megörökítette tapasztalatait, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) pedig több ezer túlélő visszaemlékezését foglalta jegyzőkönyvbe.²¹ Már 1945-ben, majd a következő években sorra jelentek meg visszaemlékezések és dokumentumkötetek, melyek a háborús évek szenvedését, a deportálás és a holokauszt tapasztalatát beszélték el.²² Mindazonáltal Rosenbaum szövege nem a nyilvánosság számára, hanem családi használatra készült. Egyszerre szolgálta az átélt tapasztalatok rögzítését és megosztását, valamint a megmeneküléssel kapcsolatos gyakorlati információk megőrzését. Ugyanakkor fontos ismételni, hogy a visszaemlékezés a Kasztner-akció megítélését évekre meghatározó polémiát megelőzően keletkezett.²³ Rosenbaum szövege annyiban mégis kötő-

¹⁹ Nagy bőrfeketézést lepleztek le Újpesten. *Szabad Szó*, 1947. augusztus 1., 3.; Rendőrkézen Balla András, az újpesti „bőrcsászár”. *Magyar Nap*, 1947. augusztus 2., 3.

²⁰ Ariella Peled közlése.

²¹ Ezek digitálisan is hozzáférhetők a www.degob.hu online levéltári adatbázisban.

²² Laczó, 2014b: 57–59.; Zombory, 2018: 18–40.; Kisantal, 2020: 15–68.

²³ A polémiáról lásd részletesen Olosz, 2023.

OLOSZ LEVENTE

dik a közvetlenül a háború után keletkező holokausztirodalomhoz, hogy az akkor megjelent visszaemlékezések szerzőinek többsége nem tartozott sem az irodalmi, sem a közéleti kánonhoz, munkáik pedig kifejezetten személyes élményeket tartalmaztak. Emiatt a korban ezeket gyakran „amatőr próbálkozásként”, „élményirodalomként”, sőt, olykor alacsonyabb rendű, dokumentatív vagy szenzációhajhász szöveggént kezelték.²⁴

A visszaemlékezés helye a Kasztner-vonat irodalmában már jóval hangsúlyosabb. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy egyes érintettek már a vonat indításával kapcsolatos tárgyalások idején megkezdték benyomásaik rögzítését, majd a szerelvény elindítását követően, a bergen-belseni táborban újabb naplók, levelek és rövid visszaemlékezések születtek, míg mások a Svájcba érkezést, s még inkább a háború befejeződését követően örökítették meg emlékeiket. A naplóírók és visszaemlékezők két fő csoportját különböztethetjük meg: az akcióban szerepet vállaló zsidó vezetőket, valamint a vonat utasait, akik társadalmi-politikai kötődésük vagy anyagi helyzetük révén kerültek be a kiválasztottak közé. Előbbiek közül kiemelkedik a Kasztner Rezső által készített *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest, 1942–1945* című jelentés,²⁵ amelyet az 1946. decemberi XXII. cionista világkongresszuson ismertettek. A Kasztner-jelentésként elhíresült dokumentum a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság perspektívájából kívánt átfogó képet nyújtani a magyarországi zsidóság háború alatti helyzetéről, elsősorban a német megszállás utáni időszakról. Az írás megszületésében már szerepet játszott a Kasztner-ügy körül formálódó vita, így a jelentés többnyire apologetikus céllal készült. Kasztner mellett más cionista vezetők is papírra vetették emlékeiket, így például Szilágyi Ernő, akinek memoárja csak 2005-ben jelent meg.²⁶ A Magyar Zsidók Központi Tanácsa (Központi Zsidó Tanács) néhány vezető beosztású tagja, akik szintén érintettek voltak a németekkel folytatott tárgyalásokban, utólag a saját álláspontjukat hangsúlyozták, tetteiket a kényszerhelyzetből fakadó pragmatizmussal, az időnyerés szándékával és a részleges mentés lehetőségeinek kiaknázásával indokolták.²⁷

A szervező, illetve az utas nézőpontjának határán helyezkedik el Kolb Jenő naplója. Miközben Kolbnak cionista középvezetőként és a Központi

²⁴ Kisantal, 2020.

²⁵ A jeruzsálemi Yad Vashem Intézet Levéltárában M.2/416. jelzet alatt őrzött jelentést közli Karsai–Molnár, 2013.

²⁶ Szilágyi, 2005.

²⁷ Olosz, 2023: 28–32.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

Zsidó Tanács egyik osztálya vezető beosztottjaként rálátása volt a tárgyalásokra, s a bergen-belseni táborban szintén vezető beosztást vállalt, a hétköznapiakat a többi fogollyal együtt élte meg. E kettős perspektívából írta meg a Kasztner-csoport legrészletesebb bergen-belseni naplóját.²⁸

A vonat utasainak bergen-belseni tábori visszaemlékezései kivételesen gazdagok, mivel a „cserezsidók” különleges státusza, a poggyász engedélyezése és a munkakényszer hiánya lehetővé tette a benyomások rögzítését. Ezek közül Kolb naplója mellett Devecseri Lászlóné Feldmann Szidónia és Ehrenfeld Tibor írásai emelkednek ki, akik az élelmezéstől a ruházatkodáson át a közösségi konfliktusokig a tábori mindennapok legkülönbözőbb szegmenseit rögzítették.²⁹

A megmenekülés után, jellemzően a Svájcba érkezést követő hetekben született visszaemlékezések közé tartoznak Moór Zoltán, Szondi-Radványi Lili és Gábor Donáth Blanka memoárjai, akik az átélteket – így a barakkélet mindennapjait, a prominens családok kiváltságait vagy az élelmiszer elosztása körüli konfliktusokat – még friss élményként, de már a tábori körülmények megszűntét követően elevenítették fel.³⁰ Ezek közül a legfontosabb, illetve Rosenbaum visszaemlékezéséhez is több ponton kapcsolódik Moór Zoltán emlékirata, aki nemcsak a magyarországi cionista mozgalom történetének egészére reflektált, hanem – szintén a cionista intézmények és Központi Zsidó Tanács egyik részlegénél betöltött pozíciója révén – a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság németekkel folytatott tárgyalásaira és a vonat utaslistáinak összeállítására is.³¹

Rosenbaum Emil visszaemlékezése ebbe a korpuszba illeszthető, azonban két szempontból is különbözik attól. Míg a tábori naplók és memoárok túlnyomórészt a bergen-belseni fogság hónapjait dokumentálják, addig Rosenbaum elbeszélése inkább az odáig vezető utat öleli fel, így részleteiben megörökíti a vonatra jutás megpróbáltatásait, a tizenegy napos utazást, majd a megérkezést és a berendezkedés első heteit, amikor is a szöveg megszakad. A fogság teljes időszakáról, az augusztusi részleges szabadon bocsátásról vagy a decemberi indulásról már nem esik szó benne. Ehhez képest a többi memoárról a vonatra jutás állomásairól jóval kevesebbet árul el, nyilván nem függetlenül a kiválasztás titkolt és morálisan vitatható módjától.

²⁸ Kolb, 2021.

²⁹ Rahe, 2021: 49–54.

³⁰ Huhák, 2023: 456–465.; Huhák–Szécsényi, 2022: 330–338.

³¹ GBB, BA 2401. Moór Zoltán visszaemlékezése, 1945. május 3.

OLOSZ LEVENTE

Másodsorban Rosenbaum visszaemlékezésének nézőpontja is eltérő. A Kasztner-vonatról fennmaradt elbeszéléseket túlnyomórészt a szervezők, az intézményileg beágyazott cionisták, valamint a bizonyos kritériumok szerint kiválasztott prominensek és értelmiségiek hagyták ránk. A tábori naplók szerzői Huhák Heléna kutatásai szerint is jórészt értelmiségiek és a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók közül kerültek ki.³² Ehhez képest Rosenbaum egy nem különösebben tehetős kereskedő volt, aki nem tartozott sem a szervezők, sem a zsidó prominensek közé, és a cionista mozgalommal sem ápolt szorosabb kapcsolatot. A korabeli források tanúsága szerint hatalmas különbség volt a jól informált prominensek és azok között, akik a transzportról vagy akár Auschwitzról csak útközben szereztek tudomást.³³ Rosenbaum az utóbbiak, azaz a kevésbé informáltak csoportjába tartozott, azok közé, akiknek a Kasztner-üggyel kapcsolatos elbeszélései ritkán kerülnek elő. Ezek felkutatása és elemzése is csak nemrég kezdődött meg.

Rosenbaum szövegének forrásértéke leginkább az egyéni nézőpont és a személyes tapasztalatok pontos leírásában jut kifejezésre. Más forrásokkal is megerősíthető, hogy hitelesen örököltette meg az eseményeket, melyeknek szemtanúja volt, vagy amelyeket átélt. Tárgyi tévedései szinte kivétel nélkül a hallomásból szerzett információk pontatlanságára vezethetők vissza. A visszaemlékező nézőpontja és nyelvezete a kereskedő szakmai tárgyszerűségét tükrözi, amit jól mutat a vagyontárgyak, a különböző pénzüsszegek és címek listászerű felsorolása, vagy a barakkok helyzetének pontos leírása. Mindezt helyenként tragikomikus történetekkel és a döntései mögötti motivációk felidézésével egészíti ki.

Rosenbaum szövege több újdonsággal járul hozzá a magyar holokauszt, de még inkább a Kasztner-vonat irodalmához. Megismerhetjük belőle a vagytonmentés technikáit, a munkaszolgálatlalt kapcsolatos döntés mögötti információs bizonytalanságot, a „kereszténnyé válás” gyakorlatát, az utasok gyűjtőtáborba, majd a vonatra jutásának részleteit, valamint arról is információt nyújt, hogyan terjedt a Kasztner-akció híre a budapesti zsidóság körében. Ezek olyan tapasztalatok, amelyeket a szervezői, a cionista és a prominens zsidó szereplői nézőpontú források jellegükből adódóan nem rögzítettek.

³² Huhák, 2020: 436.

³³ Huhák–Szécsényi, 2023: 330.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

Rosenbaum és az övéhez hasonló tábori egodokumentumok történeteszlai a II napos utazás és a Bergen-Belsenbe történő megérkezés elbeszélésekor érnek össze. Az út két epizódját, melyet Rosenbaum részletesen leírt, több utas is megörökítette. Amikor elterjedt a hír a vonaton, hogy Auschwitzba szállítják őket, pánik tört ki, melynek következtében néhányan megszöktek. Noha ez az incidens a Kasztner-ügy historiográfiájában kiemelt szerepet játszik, Rosenbaum esetében csupán említés szintjén jelenik meg. Ugyanakkor sokkal részletesebben számolt be a linzi fertőtlenítés során átélt megaláztatásokról, az elgázosítástól való rettegről és a nők megszégyenítéséről.³⁴ A megérkezés és az elszállásolás leírásánál a bergen-belseni tábor ismert elemeit, így a mindennapos létszámmellenőrzést, az ételelosztás okozta nehézségeket, valamint a tábor jellegéből fakadó önszerveződést és az ebből adódó konfliktusos helyzeteket örökítette meg.³⁵

A Rosenbaum család túlélési stratégiái

A második világháború eseményei közül 1944. március 19., vagyis a német megszállás vízválasztó volt a magyar zsidóság életében. A legtöbb visszaemlékező sorsfordítóként élte meg a napot, ezt Rosenbaum írása is megerősíti. E nap után drasztikus változás következett be mind Emil, mind a családja életében is. Bár az addigi vállalkozói tevékenységének kiterjedtségét és sikerességét nem ismerjük, a visszaemlékezése arra enged következtetni, hogy széles üzleti kapcsolatrendszerrel rendelkezett, és még a megszállást megelőző hetekben is több megrendeléssel bírt. Március 19-e másnapján azonban, mint írta, „az üzleti élet teljesen megszűnt”. A megszállók a zsidó intézményeket bezáratták, a magyar kormány a zsidó üzleteket elkobozta, ráadásul sokakat fenyegetett a letartóztatás állandó veszélye. Rosenbaum úgy próbálta menteni az üzletét, hogy a megrendelésekre előkészített árut egy üzlettársánál helyezte el.

Ebben az időben a zsidók számára a vagyonmentés élvezett prioritást. A napról napra szaporodó és szigorodó zsidóellenes intézkedések nem hagytak kétséget afelől, hogy minden vagyontárgyuk veszélyben van, ezért az ékszerek, járművek, ruhák és mindenféle értékesebb vagyontárgyuk soráról gondoskodniuk kellett. A vagyonmentés legfőbb csatornáját – ahogy

³⁴ Szécsényi, 2025: 102–105.; Huhák–Szécsényi, 2023: 333.

³⁵ Szécsényi, 2025: 125–141.

OLOSZ LEVENTE

később az életmentését is – a keresztény ismerősök és barátok jelentették. Mivel a Rosenbaum család kiterjedt, számos keresztényt is magában foglaló baráti körrel rendelkezett, Emil sikeresen megszervezte vagyontárgyainak értékesítését és biztonságba helyezését. Bár néhány esetben előfordultak visszaélések, e tekintetben összességében pozitív tapasztalatai voltak.

Az értékek elrejtésének vagy eladásának fárasztó folyamatát hamarosan az önmentés előkészítése váltotta fel. Emilt valamikor május végén, június elején munkaszolgálatra kötelezték, s ekkor érezte először, hogy fontos döntés előtt áll. Úgy vélte, hogy ha bevonul, mentesülhet a zsidó polgári lakosság ellen hozott rendelkezések alól, tehát bizonyos többletvédelemhez jut, de ebben az esetben teljesen megszakad összeköttetése családjával. Ha viszont nem vonul be, elkerüli a harcteret és a családjával maradhat, de a parancsmegtagadás miatt az internálás veszélyének teszi ki magát. Bár a vidéki deportálásokról hozzá eljutó hírek egyértelművé tették, hogy a zsidóság helyzete mind veszélyeztetettebbé válik, végül úgy döntött, hogy a családja mellett marad. A holokauszt historiográfiájában számos hasonló eset ismert, amelyekben a döntéshozatalt nem a racionális mérlegelés, hanem a családhoz való ragaszkodás befolyásolta.³⁶

Döntésének megfelelően Emil megpróbált gépkocsivezetőként elhelyezkedni egy SS-hadikórháznál, hogy elkerülje a bevonulást, de ez a próbálkozása nem járt sikerrel. Mivel más kiutat nem látott, másnap mégis megjelent a munkaszolgálatosok gyülekezőhelyéül szolgáló pályaudvaron. Az odajutás tragikomikus volt: először hazaküldték, majd másnap hajnalban marhavagonokba zsúfolva Hatvanba szállították, ahol több társával együtt bántalmazták, végül gyalog kellett megtennie az utat Jászberényig. Egy korábbi alkalmassági vizsgálat eredményére hivatkozva azonban sikerült elérnie gyors leszerelését, így rövid időn belül visszatérhetett Budapestre. Valószínűleg korábban egy olyan alkalmassági kategóriába sorolták, melynek alapján vitatható volt a szolgálatban tartásának jogszerűsége,³⁷ s ezt a körülményt végül a maga hasznára tudta fordítani.

³⁶ 1944 áprilisában a Központi Zsidó Tanács kötelékében működő vidéki osztály cionista vezetése fiatal cionistákat küldött a vidéki városokba, hogy segítsék a mozgalom fiatal, vidéken élő tagjainak fővárosba jutását. Bár a küldöttek hamis iratokkal és pontos információkkal érkeztek, a felkeresettek közül sokan nem voltak hajlandók a családjukat elhagyni, ezért visszautasították a segítséget. Cohen, 1986: 73–74.

³⁷ A munkaszolgálat katonai-jogi háttéréhez lásd Lénárt–Ádám, 2024; Csósz et al., 2015: 83–87.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

A munkaszolgálatos bevonulással kapcsolatos dilemma jól mutatja azokat az információterjedési és internalizációs korlátokat, amelyek a magyarországi zsidók döntési helyzetét meghatározták. Ahogyan Emil, úgy sok más holokausztáldozat is rendelkezett némi ismerettel az eseményekről és a várható fejleményekről, ezek azonban hiányosak, töredékesek voltak, vagy egyenesen dezinformációkon alapultak. A fontos döntések meghozatalában ezért a rendelkezésre álló információk mellett inkább az érintettek korábbi tapasztalatai és szocializációjuk bizonyult döntő tényezőnek. Így fordulhatott elő, hogy míg az adott pillanatban az egyén a saját szemszögéből akkor racionálisnak tűnő döntést hozott, az később mégis végzetesnek bizonyult. Emil például tudta, hogy a vidéki deportálások már folynak, és ebből a budapesti zsidóság bizonytalan helyzetére következtetett, de sem a deportálások végcéljáról, sem a budapesti zsidósággal kapcsolatos kormányzati tervekről nem volt pontos információja. Noha a munkaszolgálat az adott pillanatban kedvezőbb lehetőségeket kínált, több évtizedes budapesti beágyazottságából fakadó érzelmi és pragmatikus szempontjai mindezeket felülírták. Nem tudhatta, hogy a számára is kiküldött behívó egy olyan stratégia részét képezte, amelyet a Honvédelmi Minisztériumban a zsidó férfiak országban tartása érdekében foganatosítottak.³⁸ Hasonló módon írták felül a német megszállást követő azonnali veszélyérzetét a több évtizedes (akár generációs) tapasztalatok, így ő is azt a következtetést vonta le, hogy életveszélytől nem kell tartania.³⁹

A visszaemlékezésben elmesélte ismerőse, Rottmann Ferenc Béla budapesti bőrkereskedő történetét, amely arra is rávilágít, hogy a zsidóüldözés előli kitérési kísérletek milyen veszélyeket hordoztak magukban. Rottmann egy megbízhatónak vélt, rendőrként és házmesterként dolgozó ismerőstől kapott ajánlatot, aki egy eldugott, Gyöngyös melletti tanyát kínált számára és családjának menedékül. A terv kivitelezhetőnek tűnt, Rottmann mégis rajtavesztett, mert a segítő feljelentette a zsidó családot, így szerevezve meg vagyonuk jelentős részét. Az ilyen kísérletek sikere tehát teljes mértékben a külső segítő megbízhatóságán és jószándékán múlott, amit a menekülők nem tudtak előre megítélni. Rottmann sikertelen kísérletéhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy előre küldte az értékeit, így amikor a rendőr feljelentette, vagyona már a feljelentő kezében volt. Talán

³⁸ Lénárt–Ádám, 2024: 237–239.

³⁹ Kádár–Vági–Csósz, 2013: 243–265.

OLOSZ LEVENTE

ebből is okulva Rosenbaum nem egyetlen emberre bízta a vagyonát és sorsát, hanem több keresztény ismerőseivel szövetkezett, így csökkentve a kockázatot.

A Rosenbaum család számára a legkézenfekvőbb menekülési utat a „kereszténnyé válás” jelentette, ami abból állt, hogy új, keresztény vallási identitást öltöttek magukra. Ezt vagy hamis iratok készítésével, vagy keresztény vallású személyek okmányainak átvételével valósíthatták meg, s ebben kiterjedt keresztény baráti hálózataikra támaszkodhattak. Emilben már a munkaszolgálatos behívó kézhezvételekor felmerült az illetén módon történő illegális vonulás, a rövid munkaszolgálatból visszatérve azonban már nem tétovázott tovább, és azonnal megkezdte maga és családja számára az álcázás megszervezését. Az átváltozással először testvére, Karcsi próbálkozott. A folyamat nagy körütekintést és anyagi ráfordítást igényelt, mivel mindez a hamis személyi iratok beszerzését vagy elkészítését, a külső és a ruházat megváltoztatását, valamint új lakóhely megtalálását is magában foglalta.

A visszaemlékezésből pontosan kiderülnek az átváltozás lépései. Karcsi egy keresztény barátjának okmányait kapta meg, szemüveget kezdett hordani, egy budai mérnöklefesség albérlőjeként rendezkedett be, kitalált foglalkozása pedig egy állami vegyészeti gyárhoz kötötte. A fivérek apja esetében az identitásteremtés teljesen improvizáltan történt: Rosenbaum Lipót a Karcsi fia fehérneműjén szereplő R. K. monogram alapján vált a szászrégeni születésű Renz Kázmér fatermelővé. Fáradságos utánjárás és nem kevés kenőpénz kifizetése árán hamis bejelentőlapokat készítettek, élelmiszerjegyeket szereztek, és a kiváltott albérlet házmesterével is elhittették fedőtörténetüket. A felismerés veszélye azonban sosem múlt el teljesen, ezért igyekeztek a lehető legkevesebbet az utcán tartózkodni, nemcsak a hatósági igazoltatásoktól, hanem a közeli ismerősöktől is tartva, akik meggondolatlanul üdvözölhették volna őket. Emil saját álcájának kialakításában sokáig bizonytalankodott, majd kapkodva járt el. Munkaszolgálati leszerelése után lakást, okmányokat és élelmiszerjegyeket próbált szerezni, illetve barátja, Pongó Géza papírjainak felhasználását fontolgatta.

A Rosenbaum család törekvése nem volt példa nélküli, a legtöbb esetben a menekülési stratégiával próbálkoztak. Ehhez Budapest a több mint egymillió lakosával, a többségében asszimilált zsidóság uniformizálódott megjelenésével és a keresztény társadalommal való szoros összefonódásával különösen előnyös feltételeket biztosított. A sikeres kereszténnyé válás ismertebb példája Soros Tivadar és családjának megmenekülése: az ügyvéd

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

családfő összeköttetéseit és a bürokratikus rendszerről szerzett ismereteit felhasználva az összes családtag számára hamis keresztény papírokat szerzett be. Felismerve, hogy a család együtt maradása esetén könnyebben lebukhatnak, a családtagokat a város és az ország különböző részein helyezte el. A legnagyobb fiú, Pali például albérletbe költözött, Gyurkát egy vidéki minisztériumi tisztviselő „keresztfiúként” fogadta be.⁴⁰

A túlélési céllal felvett keresztény identitás másik ismert, tömegesen és többnyire sikeresen alkalmazott példája a fiatal cionisták (halucok) menekülési története volt. Már javában zajlott a háború, amikor a Magyarországra érkező lengyelországi és szlovákiai cionista menekülteket hamis keresztény papírokkal látták el, majd a német megszállást követően is ezzel a módszerrel játszották ki a hatóságokat. Az ideológiailag különböző haluc mozgalmak összefogtak és közös hamisítóműhelyeket működtettek, ahol a születési anyakönyvi kivonatoktól kezdve a személyi igazolványokon át a lakásbejelentő lapokig minden szükséges iratot képesek voltak előállítani.⁴¹

Rosenbaum Emilék esetében a keresztény identitás felvétele Soros Tivadaréktól vagy a halucoktól eltérően nem vált a túlélés végső stratégiájává, mert számukra egy ígéretesebbnek tűnő alternatíva kínálkozott. Már június végén városszerte pletykák keringtek egy titokzatos kivándorlási lehetőségről, melynek keretében a magyarországi cionista mozgalom vezetői Palesztina irányában készültek elhagyni az országot. Bár Emil szinte semmilyen kapcsolatot nem tartott a mozgalommal, felkereste az akcióban szerepet vállaló ismerőseit, Marton Edét, hogy tőle tudakozódjon a lehetőségekről. A palesztinai kivándorlás, vagyis az alija esélyét a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság két tagjának, Joel Brandnak és Kasztner Rezsőnek a németekkel folytatott tárgyalásai teremtték meg. A magyar cionisták a szlovákiai félillegalitásban működő zsidó mentőcsoport tapasztalatai alapján próbálkoztak a németek megvesztegetésével. A tárgyalások több lépcsőben zajlottak, majd az európai zsidóság deportálását irányító Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer közbelépésével született meg a „vért áruért” ajánlat, amelyet Joel Brand közvetített Isztambulban a szövetséges hatalmak és a cionista intézmények felé. Brand nem tért vissza, időközben a németek magyar segédlettel megkezdték a magyarországi zsidók deportálását, így a tárgyalások e része okafogyottá vált.⁴²

⁴⁰ Soros, 2018: 70–78.

⁴¹ Bensalom, 2003: 78–79.; Cohen, 1986: 185–187.

⁴² Olosz, 2025: 267–268.

OLOSZ LEVENTE

Kasztner ugyanakkor elérte Eichmann-nál, hogy a palesztinai kivándorlási engedéllyel rendelkező 600 személyt, akiknek kiutazásáról korábban már tárgyaltak, Budapestre szállítsák. Újabb pénzajánlatok, megvesztegetések és politikai-személyes kapcsolatok érvényesítése eredményeként az utasok névsora tovább bővült. Nemcsak cionisták, hanem neológ és ortodox vallási vezetők, hitközségi elöljárók, értelmiségiek, tudósok, lengyel, szlovák és más nemzetiségű menekültek, palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkezők, a saját szervezeteik által kijelölt ifjú cionisták, a vidéki gettókból kiszabadított zsidók, valamint az utazás nagy részét finanszírozó, hatalmas összegeket fizető vagyonos személyek is felkerültek a különféle listákra. Ezenkívül Jungreis Elza nevelőnővel együtt negyven magyar és tizenhét lengyel árva is az utasok közé került. A közel 1700 embert szállító különvonat indulását június utolsó napjaira tervezték.⁴³

A vonat utasainak elszállásolására három tábort állítottak fel. Az Aréna úti és a Bocskai úti⁴⁴ zsinagógába a vidéki gettókból és gyűjtőtáborokból, így Debrecenből, Szegedről, Pápáról, Szombathelyről, Sopronból, Kaposvárról, Székesfehérvárról, Sárvárról, Kiskunfélegyházáról, Békéscsabáról, Bácsalmásról és Nagyváradról érkeztek kisebb csoportok.⁴⁵ A kolozsvári csoport befogadására azonban ezt már nem találták elegendőnek, ezért valamikor májusban több, nagyobb barakkot állítottak fel a Wechselmann Ignác által alapított Zsidó Vakok és Siketnémák Intézetének telkén.⁴⁶ A Pesti Izraelita Hitközség fenntartásában működő intézmény és a hozzá tartozó telekkomplexum a Mexikói út 60. és a Columbus utca 46. szám között helyezkedett el.⁴⁷

A szervezéssel megbízott egyik cionista középvezető, Rosenfeld Jehuda a következő módon írta le a Bocskai úti zsinagógában létesített táborban uralkodó viszonyokat: „A Bocskai-táborban óriásira nőttek a remények. Megjelen-

⁴³ Braham, 1997: 1046.; Szita, 2005: 74.

⁴⁴ Rosenbaum visszaemlékezésében a Bocskai utat következetesen utcaként említi, jóllehet a hivatalos közterületnév már ekkor is Bocskai út volt. Ráadásul az utca névadója, Bocskai István nevét következetesen Bocskaynak írta. Ezért a tanulmányban és a jegyzetapparátusban a hivatalos alakot használok, a forrásközlésben azonban meghagytam Rosenbaum utca szóhasználatát, Bocskai nevét viszont mindenütt a helyes írásmódra javítottam.

⁴⁵ Molnár, 2000c: 190.

⁴⁶ YVA, O.33. 5905/4–5. Devecseri László tanúságtétele, dátum nélkül. Lásd még Nádás, 2024: 106.

⁴⁷ Nádás, 2024: 105–106.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

tek a zsidó és cionista élet vezető emberei, a vagyonos arisztokrácia, a kulturális élet kiemelkedő személyiségei, rengeteg bőrönddel és selyempaplannal megpakolva. »Az emberek tudják, mit csinálnak«, ez volt az általános vélekedés. A bujkálás vége, az alija reménye fokozta az optimista hangulatot, amely mindenkre hatással volt. Az SS-katonák, akiket jól fizettek és még többet vártak, kedvesek és barátságosak voltak. A templomhájó tele volt selyempongyolában sétáló hölgyekkel, jóllakott, vidám gyerekekkel. Felszabadult, derűs hangulat uralkodott. A vidám képet azonban beárnyékolta a lengyel menekült gyerekek, akik közül néhányan csoportosan, otthonokból és árvaházakból érkeztek, olyan gyermekek, akiket kétségbeesett szülei kis bőrönddel és néhány holmival küldtek útra, maguk maradva. Az egyik padon egy kisfiút találtunk, akit az anyja a kapuban adott valaki kezébe, majd magára hagyták egy táskával. Bevittük, megkerestük a holmiját, próbáltuk felvidítani, és végül úgy döntöttünk, magunkkal visszük.”⁴⁸

Emil csak az indulást megelőző napokban kereste fel Marton Edét, amikor az utaslistákat már régen lezárták, így legfeljebb a következő transzportra tudott neki ajánlást adni. A körülmények szerencsés összejátszása révén azonban Rosenbaum próbálkozása mégis sikerrel járt. Bár Marton ajánlólevelét már nem tudta átadni az akkor már alijára készülő Szilágyi Ernőnek, a Zsidó Tanács irodájában összetalálkozott Komoly Ottóval, a Magyarországi Cionista Szövetség elnökével, egyben az akció egyik legfőbb irányítójával. Komoly elment és ellenőrizte, hogy az utolsó pillanatban történt-e visszalépés, hogy a felszabaduló helyek betöltéséről gondoskodjon. Mindössze három megüresedett helyet talált a Bocskai úti táborban, ezeket a Központi Zsidó Tanács három fiatal munkatársának ajánlotta fel. Rosenbaum leverten távozott, a szerencse azonban mellé szegődött. A három hely egyikének birtokosa ugyanis barátja, Dr. Gross Izsó volt, aki az idő rövidsége miatt úgy döntött, visszaadja a beszállásra jogosító okmányt. Rosenbaum egy pillanatnyi habozást követően átvette tőle a cédulát, és zsebre vágta. A jegyen egy jugoszláv menekült neve szerepelt, amely mellé felesége és lánya nevét hamisította. A család néhány óra alatt összecsomagolt, és a Bocskai úti táborba sietett. Mivel az utolsó percekben érkeztek, az őrség nem vizsgálta át alaposan a belépésre jogosító dokumentumot.

A vonat úti céljában senki sem lehetett biztos. Amíg a lengyel menekültek korábbi tapasztalataik alapján csak rosszra számítottak, addig a magyar zsidók többségében még élt a remény az akció sikere iránt. Ugyan-

⁴⁸ YVA, O.I. 3549230/II. Rosenfeld Jehuda visszaemlékezése, 1945.

OLOSZ LEVENTE

akkor, mivel a náci üldözés elől Magyarországra menekült halucok komoly kétségeket fogalmaztak meg a nácik szavahihetőségét illetően, a felajánlott menekülési lehetőséget többen határozottan visszautasították, s nem iratkoztak fel a listákra. Sőt, néhányan arra biztatták társaikat, hogy ne csatlakozzanak egyetlen olyan transzporthoz sem, amely a nácik jóváhagyásával és német katonai kísérettel indul útnak.⁴⁹ Amikor a szerelvény június 30-án éjjel elhagyta a budapesti pályaudvart, senki sem tudta biztosan, merre tart, s csak utólag bizonyosodott be, hogy a merész kockázatvállalás életmentőnek bizonyult.

Bár a Kasztner-vonat utaslistáját több kritérium figyelembevételével állították össze, a helyek nagy részét a cionista beágyazottság, a zsidó körletben betöltött befolyásos pozíció, az értelmiségi háttér vagy a jelentős anyagi hozzájárulás biztosította. Mindazonáltal a Rosenbaum család példája jól mutatja, hogy a végső névsor korántsem volt zárt és kiszámítható. A helyek egy része éppen azért szabadult fel, mert sokan, különösen a lengyel menekültek, nem bíztak a náci kezdeményezésű akcióban, és az utolsó pillanatban visszaléptek. Az így megüresedett helyeket olyanok foglalták el, akik nem szerepeltek az eredeti listán. Hasonló visszalépések mellett tucatszám, de lehetséges, hogy százas nagyságrendben jutottak fel a vonatra különböző módokon más „potyautasok” is. Rosenbaumhoz hasonlóan néhányan az utolsó napokban értesültek a lehetőségről, és cionista összeköttetések révén vetették fel magukat. Mások az utazástól elálló barátaiktól vették át a helyet, illetve sokan – főleg szökött munkaszolgálatosok és menekült zsidók – az éj leple alatt kapaszkodtak fel a vonatra, még a magyarországi szakaszon, amikor a vonat több ízben megállásra és veszteglésre kényszerült.⁵⁰ A transzport társadalmi összetételét tehát nem kizárólag a szervezők szándéka és a kiválasztási elvek határozták meg, hanem a véletlen és az egyéni kezdeményezőkéesség is.

A vonat elindulásával az utasok – így Rosenbaumék – mozgástere lényegében megszűnt és teljesen kiszolgáltatottakká váltak az őket kísérő SS őrségnek, a háttérben sorsukról zajló politikai egyezkedéseknek, valamint a véletlennek. Amikor például a vonat Galántára érkezett és az ottani csendőrök Auschwitz irányába akarták küldeni őket, teljesen az SS kísézőkön múlt, hogy a budapesti német parancsnoksággal egyeztetve tovább folytat-

⁴⁹ Cohen, 1986: 103–104.

⁵⁰ Braham, 1997: 1046.; Szita, 2005: 74–76.; Kolb, 2021: 74.; Szécsényi, 2025: 73–75.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

ták útjukat Szenc–Pozsony irányába. Az utasoknak sem itt, sem a visszaemlékezésben is rögzített más hasonló esetekben (magyaróvári hír az auschwitzi átirányításról, vagy a linzi fürdő) nem volt semmilyen befolyásuk az eseményekre. Rosenbaumék megmaradt cselekvési tere a pusztá létfenntartásra szűkült, a takarók és az élelem megőrzésére, vagy kislányuk szörme lábzsákjának elrejtésére a fertőtlenítés előtt. A folyamatos kezdeményezés helyét a kiszolgáltatott várakozás vette át.

Néhány napig egyetlenegy érdemi opció állt az utasok rendelkezésére, mégpedig a vonat elhagyása és a Budapestre visszautazás. Ezzel a lehetőséggel – főként az auschwitzi átirányítás hírére – néhányan éltek is. A Rosenbaum család azonban a vonaton maradt, sőt a visszaemlékezés nem is tett utalást arra, hogy a vonat elhagyása reális lehetőségként felmerült volna számukra. A visszatérés ugyanis – egy bizonytalan rémhír miatt – mindazt kockára tette volna, amit hónapok alatt elértek, és a család egy már elhatározottnak hitt budapesti deportálás árnyékába tért volna vissza. A maradás és az út folytatása így nem a biztos menekülés választása volt, hanem a kevésbé kiszámíthatatlan kockázaté.

Cselekvés, struktúra és szerencse

A Rosenbaum család esete tovább árnyalja a magyar zsidóság passzivitásáról alkotott, s hosszú ideig hangoztatott álláspontot. A visszaemlékezés jól mutatja, hogy más magyar zsidókhoz hasonlóan ők is több menekülési úttal próbálkoztak annak érdekében, hogy az üldözés egyes állomásait elkerüljék. A Rosenbaum család esetében fontos szempont, hogy Emilnek nem volt kiemelkedő intézményi, politikai vagy személyi kapcsolatrendszere, ami a menekülést megkönnyítette volna, csupán a legtöbb ember számára elérhető laza társadalmi, üzleti és baráti kapcsolati tőkével rendelkezett, de ennek kreatív kihasználása is eredményre vezetett. A holokausztkutatás legújabb eredményei is abba az irányba mutatnak, hogy az áldozatok is rendelkeztek cselekvőképességgel, döntéseket hoztak, mérlegeltek, kockáztattak, még ha a rendelkezésükre álló mozgástér rendkívül szűkre szabott volt is.⁵¹

⁵¹ Bauer, 1979: 26–40.; Henry, 2014: XV.; Finkel, 2017: 18.

OLOSZ LEVENTE

Evgeny Finkelnek az „átlagos zsidók” holokauszt alatti viselkedéséről felállított tipológiája⁵² alapján Rosenbaum Emil párhuzamosan több stratégiát alkalmazott, s ezek közül a helyben maradvá túlélés és vagyonmentés (coping) fokozatosan a hamis keresztény identitás felvételébe (evasion) fordult át. Finkel kutatási eredményeit adaptálva az asszimilációból fakadó interetnikus kapcsolatok és a kulturális-nyelvi kötődések tették lehetővé ennek a beilleszkedett budapesti, nem cionista kereskedőcsaládnak a menekülést, szemben azokkal a vidéki, zártabb és homogénebb közösségekben élő családokkal, amelyek számára ez az út jóval nehezebben lett volna járható.⁵³ Ugyanakkor azáltal, hogy Rosenbaum Emil a meglévő kapcsolati hálóját megmozgatva eljutott a Kasztner-vonatra, az összes lehetséges megküzdési és túlélési módszert kimerítette, ami egy átlagos budapesti zsidó számára 1944 nyarán egyáltalán rendelkezésére állhatott. Önmagukban azonban ezek sem vezettek volna eredményre, ha Kasztner Rezső és Joel Brand a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság képviselőjeként a minél több zsidó élet megmentése érdekében nem folytat tárgyalásokat a nácikkal, és ennek eredményeként nem indul el az a különvonat, amely Rosenbaumék számára is a menekülést jelentette. A Kasztner-vonat tehát csak egy távolabb, a németek és cionisták közötti tárgyalás nyomán indult el,⁵⁴ s enélkül Rosenbaum sem lehetett volna sikeres.

Fontos tehát kiemelni, hogy a holokauszt alatti túlélés szinte minden esetben, így Rosenbaum Emil esetében is kollektív teljesítményként valósult meg, ahol a túléléshez más üldözöttek, családtagok, ismerősök vagy

⁵² Evgeny Finkel a holokauszt kutatás elmúlt évtizedbeli eredményei alapján négy stratégiát különböztetett meg, amelyek közül a zsidók az üldöztetés időszakában – akár egyszerre többet is – választhattak: 1. együttműködés és kollaboráció (cooperation and collaboration), azaz az ellenséggel való együttműködés, ahol a szándék különbözteti meg a besorolást, így az együttműködő a közösség megőrzésére törekedett, míg a kollaboráns tudatosan a közösség vagy egyes zsidók kárára, s kizárólag a maga hasznára cselekedett; 2. alkalmazkodás és behódolás (coping and compliance), azaz a veszéllyel való szembenézés és a helyben maradvá történő túlélési kísérlet (kollaboráció ellenállás és menekülés nélkül), amelynek szélsőséges, passzív változata a hatósági előírások pusztá követése volt; 3. kitérés vagy menekülés (evasion), azaz az üldözés elkerülése a közösség elhagyásával, tehát a bujkálás, az emigráció vagy hamis identitás használata; 4. ellenállás (resistance), azaz szervezett tevékenység, melynek célja az üldözöttek számára anyagi vagy fizikai károkozás. Finkel, 2017: 7–9.

⁵³ Uo. 130., 156–158.

⁵⁴ Bauer, 1994: 145–168.; Karsai–Molnár, 2013: 23–25.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

nem zsidó segítők támogatására is szükség volt.⁵⁵ E támogatás egy része – Jacques Semelin fogalmával élve – társadalmi reagálókészségként (social reactivity) írható le, vagyis olyan spontán, többnyire szervezetlen segítő gesztusokként, amelyekkel a társadalom egyes tagjai az üldözött zsidók kiszolgáltatottságára reagáltak.⁵⁶ Rosenbaumék esetében ilyen kollektív segítségként értelmezhető a keresztény ismerősök és barátok révén végrehajtott vagyonmentés, a Rosenbaum Karcsi keresztény barátjától kapott személyi okmányok felhasználása, valamint az is, hogy egy budai mérnökfeleség albérlőként fogadta be, továbbá hogy a házmaster hallgatólagosan tudomásul vette a kitalált fedőtörténetet. Ugyanakkor nem kizárólag a társadalmi reagálókészség, hanem inkább a zsidó önszerveződés példjaként említhető Marton Ede, a Keren Kayemeth LeIsrael (Zsidó Nemzeti Alap) vezetőjének közvetítő szerepe, aki tájékoztatta Rosenbaumot a különvonat lehetőségéről.

A cselekvőképesség megléte azonban nem jelentette a túlélés biztos garanciáját. A német megszállók, a magyar bürokrácia, az erőszakszervezetek és egyes politikai körök együttesen olyan hatékony gépezetet alkottak, amellyel szemben 1944 nyaráig többnyire minden alkalmazkodási, menekülési vagy ellenállási kísérlet hiábavalónak bizonyult.⁵⁷ A kevés kivétel egyike a cionisták által szervezett illegális határátlépési akció volt a román–magyar határon, illetve a néhány ezer észak-erdélyi zsidó hasonló próbálkozása, akik többségükben családi-baráti segítséggel menekültek.⁵⁸ Ennél jóval kisebb azok száma, akiknek sikerült elrejtőzniük, hamis iratokkal bujkálniuk vagy gyermekeiket keresztény barátoknál, intézményekben elhelyezniük.⁵⁹ A deportálások idején a legígéretesebb menekülési módot a cionista alijs, vagyis a Kasztner-vonat jelentette. A nemzetközi cionista szervezetek által is támogatott akció azonban teljes mértékben a magyar és a német politika függvényeként szerveződött, így annak kimenetele az üldözöktől függött. Rosenbaumék története is azt a szakmai álláspontot erősíti, hogy a magyarországi zsidóság sorsát végső soron nem saját stratégiái, hanem a mindenkorai politikai és hadászati feltételek döntötték el.⁶⁰

⁵⁵ Berger, 1995: 19.

⁵⁶ Semelin, 2019: 261.

⁵⁷ Kádár–Schmidt–Vági, 2014: 523–525.; Molnár, 2000a; Molnár, 2000b; Karsai, 2015: 29–31.

⁵⁸ Olosz, 2024: 288–301.; Balint, 2023: 265–280.

⁵⁹ Bányai, 2021: 38–40.; Huhák, 2014.

⁶⁰ Olosz, 2025: 275–276.

OLOSZ LEVENTE

Az egyéni kezdeményezőkézség tehát csak akkor vezethetett sikerre, ha a politikai konstelláció erre egyáltalán lehetőséget nyújtott. Csak ebben a kontextusban értelmezhető a Rosenbaum család megmenekülése is, amely végső soron a Kasztner-vonatra kerüléssel, vagyis nem a náci hatalmi struktúrán kívül, hanem éppen annak kényszerű elfogadásával és kihasználásával valósult meg.

A személyes stratégia és a cselekvés tehát önmagában csak a túlélés esélyét teremtette meg, a tényleges megvalósulás már a kiszámíthatatlan körülményeken, vagyis a kontingencián múlt. A zsidók holokauszt alatti túlélésében játszott „szerencsés” elem a zsidók elpusztítására létrejött társadalmi-politikai struktúra és a túlélésért küzdő személyes cselekvőképesség (agency) között nehezen ragadható meg. Amennyiben mégis pontosabb meghatározást keresünk, Ronald Berger nyomán azt állíthatjuk, hogy a holokauszt alatti túlélésben a szerencse nem a cselekvőképesség közvetlen eredménye volt, hanem egy olyan váratlanul megnyíló lehetőség, amelyet az üldözött korábbi tapasztalatai és készségei (mesterség, nyelvtudás, nem-zsidó kapcsolatok, fizikai állóképesség vagy kockázatvállalási készség) révén nagyobb eséllyel tudott felismerni és kihasználni.⁶¹ Közel áll ehhez Carolyn Ellis és Jerry Rawicki „szerencse plusz” értelmezése is, akik szerint a cselekvőképesség a holokauszt szélsőséges strukturális feltételei között növelhette, de nem garantálhatta a túlélés esélyét.⁶²

A szerencsefaktor számos alkalommal kimutatható Rosenbaum Emil visszaemlékezésében is. A legfontosabb ilyen elem a különvonat utasainak fenntartott táborba való bejutásuk volt. Bár a listák ekkorra már lezárultak, Rosenbaum – mivel igyekezett minden elérhető lehetőséget kihasználni, és éppen a megfelelő pillanatban volt jelen – mégis hozzájutott egy tábori beutalójegyhez. Ez ugyan csak egy személyre szólt, de egy ismerőse házbéli irodájában rendelkezésére álló – és számára is hozzáférhető – írógépet és kereskedelmi-adminisztratív tudását felhasználva ráhamisította felesége és lánya nevét az iratra. Végül pedig az utolsó pillanatban érkezett családjával, ezért az őrség nem ellenőrizte alaposan a belépésre jogosító dokumentumot. Ehhez még hozzá tartozik az a körülmény is, hogy a megüresedett hely azért létezett egyáltalán, mert mások nem mertek felszállni, vagyis a Rosenbaum család szerencséje mások bizalmatlanságának függvénye volt. Ezt a szerencsét viszont csak azért tudták megragadni, mert a

⁶¹ Berger, 1995: 19., 32.

⁶² Ellis–Rawicki, 2020: 103–104., 116.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

megelőző hónapok szakadatlan próbálkozásai révén készen álltak rá és szükség volt ehhez a családfő proaktivitására is.

A szerencsefaktor ugyanakkor a vonatra szállással nem ért véget, a kislányuk bergen-belseni tábori, majd svájci sikeres műtétje és felépülése szintén több tényező – szerencsés véletlen – együttes hatásának volt köszönhető. A vagyonmentés gyors megszervezése, a munkaszolgálatból való kiszabadulás, a teljes család számára felépített hamis keresztény identitás, a vonatra való felkerülés, majd kislányuk betegségének műtéti kezelése mind-mind egy elszántan folytatott küzdelem különböző állomásai voltak. Ezek teremtették meg azokat a helyzeteket, amelyekben a véletlen egyáltalán a család javára fordulhatott.

A kiszámíthatatlan változó meglétét a már említett Rottmann család esete is kiválóan példázza. Ugyanaz a stratégia, ami Rosenbauméknak a menekülést jelentette, Rottmann Ferenc Béláék számára a lebukáshoz vezetett. Noha az alaposan átgondolt terv kivitelezhetőnek tűnt, a végrehajtás kimenetelét mégis egy rajtuk kívül álló tényező, a külső segítő döntése határozta meg, aki végül elárulta őket. Ugyanaz a véletlen elem tehát, amely Rosenbaumékat átsegítette a menekülés kritikus pontjain, Rottmannék esetében a visszájára fordult. A túlélést így egyik esetben sem lehet pusztán a választott stratégiával magyarázni, az mindenkor az egyéni cselekvések, az éppen adott körülmények és az egyénektől független véletlenek együtthatásán múltott.

A forráskiadás módszertana

Rosenbaum Emil visszaemlékezése, amelyet most közzéteszek, a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet Levéltára őrizetében, az O.33/7419. jelzet alatt található. A gépelt kézirat 34, római számokkal jelölt és sűrűn teleírt oldalból áll. A kézirat keletkezéséről semmit sem tudunk. A rendelkezésünkre álló példányt két különböző írógéppel, az I. és a XII. oldal első hat sorát, valamint a XXII. és XXXIV. oldal közöttieket egy hagyományos, megszokott írásképpű, míg a többit egy kisebb betűs manuális írógéppel írták. A szöveg folyamatosságából és a fogalmazás gördülékenységből arra következtethetünk, hogy eredetileg lehetett egy kézzel írt fogalmazvány, amit utóbb a szerző, esetleg az általa megbízott személy tisztázott le, ugyanakkor a több helyen megtalálható írógépes törlések és javítások arra utalnak, hogy maga Rosenbaum gépelte a szöveget, és az átírás során is javított a fogalmazáson.

OLOSZ LEVENTE

Utólagos szerzői korrektúrára utal, hogy néhány helyen egy-egy szót tollal javítottak, s egy további mondatot írtak hozzá ugyanígy. Ezek feltételezhetően szintén Rosenbaum kiegészítései. Más kézírást vagy aláírást a dokumentum nem tartalmaz.

A visszaemlékezés valamikor 1945-ben készülhetett, feltehetően Svájcban. Erre utal a szöveg tartalma, s e feltételezést a szerző lánya is megerősítette. Ugyanakkor az emlékezés befejezetlen, a szöveg a bergen-belseni tábori viszonyok ismertetése közben megszakad. Ennek okáról nincs információnk. Mivel az utolsó, XXXIV. oldal csak 12 sort tartalmaz, nincs arra utaló jel, hogy az esetleges folytatást közlő lapok elkallódtak volna, sőt inkább azt valószínűsíti, hogy eredetileg is eddig tartott a gépelt emlékezés. Ugyanakkor az, hogy a megmaradt szöveget két írógéppel tisztázták, nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy kézzel írt folytatás is készült, csak azt a szerző vagy a másoló nem vezette át a legépelt verzióban. Ennek azonban a családi hagyatékban nincs nyoma.

Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy a visszaemlékezés nem publikálásra, hanem magáncélra készült, azért, hogy szerzője az emlékeket, s a további fontos, a vagyoni helyzetet is érintő információkat a közeli családtagokkal megossza. A szövegben több helyen szereplő, személyes hangú kiszólás („képzelhetitek”, „akár hiszitek, akár nem”) is erre utal, s nyilvánvalóan ezért tartalmazza a vagyontárgyakat átvevő keresztény ismerősök és barátok pontos címét is.

A visszaemlékezés szövegét teljes terjedelmében közlöm. A dokumentumban fellelhető helyesírási és egyeztetési hibákat, valamint a hiányzó központosítást a mai magyar helyesírási szabályoknak megfelelően javítottam. A régies írásmódú szavakat a ma használatosra cseréltem. A helyneveket a szerző írásmódja szerint, a korabeli német és egyéb megnevezéseket megtartva közlöm. A szöveg bekezdéstagolása alapvetően az eredeti dokumentumot követi, azonban a hosszabb, több oldalon átívelő, összefüggő részeket a jobb áttekinthetőség érdekében külön bekezdésekre tagoltam. Szintén e célt szolgálta, hogy az eredetileg folyamatos szöveget az érintett témának megfelelő fejezetekre tagoltam, s alcímmel láttam el. Ezeket szögletes zárójellel jelölöm, miként az olvashatóságot segítő egyéb beszúrásaimat (hiányzó névelők, az értelmezést segítő szavak) is. A visszaemlékezésben megörökített, a család szempontjából fontos történéseket lábjegyzetben magyaráztam, illetve kontextualizáltam. Az emlékező tárgyi tévedéseit szintén lábjegyzetben korrigáltam.

Végezetül e helyütt mondok köszönetet Rosenbaum Emil leányának, Ari-

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

ella Pelednek (Rosenbaum Zsuzsannának), aki megosztotta velem családi emlékeit és lehetővé tette számomra a szüleivel kapcsolatos iratok áttekintését. Köszönöm Gellért Ádámnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Rosenbaum Emil, Erna és Zsuzsanna 1944 és 1947 között vezetett menekültügyi dossziéjának másolatát, melynek eredetijét a Schweizerisches Bundesarchiv a N 31216. szám alatt őrzi.

Rosenbaum Emil visszaemlékezése

[MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA]

1944. március 19.

Ez az a dátum, melyet egy magyar zsidónak sem szabad elfelejteni, s melyet nem is fog. Ezen a napon történt meg az a szomorú történelmi esemény, mely Európa többi országaiban már sokkal előbb bekövetkezett, s melyről reméltük, hogy elkerülhetjük. A német csapatok megszállták Budapestet, illetve egész Magyarországot.

Vasárnap volt, éppen készen voltunk az ebéddel, mikor megérkezett barátunk, Benze Bandi, s közölte, hogy a németek hajnalban három órakor megszállták a budaörsi repülőteret és a reggeli órákban a budapesti rendőrfőkapitányságot kerítették fegyveres ellenállás nélkül hatalmukba. Mi meg voltunk döbbenve és nem akartuk ezt elhinni. Kb. délután öt óra felé feljött Karcsi,⁶³ magával hozva az esti lapokat, melyek megerősítették a fenti hírt. Vele volt kedves kis barátnőnk, Brunner Vera, ki a németek deportálásának egyik legelső áldozata volt, amire a továbbiak folyamán még vissza fogok térni.

Tisztában voltunk vele, hogy mit jelent ez, de teljesen tanácstalanok voltunk. Előttünk volt a lengyel, jugoszláv, szlovák stb. országok zsidó lakosságának sorsa.⁶⁴

Legelsősorban életét és utána munkásságának eredményét, ki kisebb, ki nagyobb vagyont ígyekezett menteni.

⁶³ Rosenbaum Károly, Rosenbaum Emil öccse.

⁶⁴ A magyar zsidó társadalom – bár különböző mélységben – ismerte az európai holokauszt addigi lefolyásának több részletét. Schweitzer, 2021: 11–14.; Karsai 2014: 1365–1374.

OLOSZ LEVENTE

Karcsit, kb. 6 óra lehetett, elküldtem a garázsba, hogy két kis Mátra gyártmányú motorkerékpárjainkat hozza haza. Nem ment egészen simán a dolog, mivel a garázmester, ki sváb volt, akadékoskodott és nem akarta a motorkerékpárokat kiadni. Csak Karcsi öcsém erőszakos és határozott fellépésére – „Légó behívónk van” – engedett. Előérzetünk nem csalt, mert még vasárnap a késő esti órákban ezt a garázst is megszállták a német katonák és egyetlenegy zsidó tulajdonban levő, de sok esetben keresztény tulajdonát képező gépkocsi vagy motorkerékpár nem jöhetett ki, lefoglalták őket.

Közben este lett. Körülbelül 10 óra lehetett, [amikor] Karcsi a Brunner kislányt kikísérte a Keleti pályaudvarhoz. Mi megpróbáltuk telefonon felhívni Dunaszerdahelyt, de eredmény nélkül, a posta nem kapcsolt interurbán beszélgetést. Egyébként az egész városon meglátszott már a késő délutáni órákban a nagy esemény. [A][k]ávéház[akat], színház[akat], mozi[kat] és egyéb nyilvános helyiségeket a hatóság azonnali hatállyal bezáratta, és ezen helyiségek közönsége az utcákon hömpölygött, várva az események fejlődését. Az egész városon keresztül-kasul száguldoztak a német katonai járművek, a katonák kezében természetesen lövésre készen puskák és gépfegyverek voltak. A nagyobb útkereszteződéseknél gépfegyveres katonai alakulatok álltak, esetleges ellenállásra számítva, de sajnos ez nem volt sem Budapesten, sem vidéken. Még ugyanazon este kilakoltatták a Royal, Astoria, Duna Palota, Gellért, Britannia, s valamennyi nagyobb fővárosi szállodából a zsidó lakókat.

Közben már este 11 óra lett és mi izgatottan vártuk Karcsit, ki néhány perccel később meg is érkezett. Elmesélte, hogy kikísérte kis barátnőnket a pályaudvarra, hol a bejáratnál rendőrök igazoltattak mindenkit, ki a pályaudvarra igyekezett. Őket is igazoltatták, Brunner Verát, ki igazolta, hogy Rákoshelyen lakik, beengedték, Karcsit pedig igazoltatás után „most pedig siessen haza fiatalember” szavakkal útjára bocsátották.⁶⁵

Mi legyen a legelső teendőnk? Birtokunkban volt többek között kettő darab briliánsköves gyűrű és egy briliánskő foglalat nélkül. A két gyűrűt másnap felvittem Mezei [László] aranyműveshez, a köveket kivéttem és

⁶⁵ Karcsinak nagy szerencséje volt, mert a német katonák és a Gestapo tagjai a budapesti vasútállomásokon és hajóállomásokon véletlenül tartózkodó zsidók százeit fogták el. A magyarországi német rendőri és SS erők főparancsnoka, Otto Winkelmann jelentése szerint április 2-ig az „egyedi akciók” keretében letartóztatott zsidók száma elérte a 3451 főt. Braham 1997: 489–490.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

azok közül egyet [a] nadrágomba, kettőt pedig Erna szoknyájába varrtunk be, esetleges menekülésre számítva, mikor talán nem tudunk semmit sem magunkkal vinni, hogy mégis legyen nálunk valamilyen érték, amit esetleges motozásnál sem találnak meg egykönnyen. Ettől a perctől kezdve ezekben a ruhadarabokban jártunk állandóan.

Az üzleti élet teljesen megszűnt. Kedden reggel bementem [a] Krausz Ede céghez,⁶⁶ megkérve Krausz Aladárt, a cégfőnököt, ki jó barátunk volt, hogy nem helyezhetnének-e [a] Vass József cég⁶⁷ készáruját, mely nagyrészt a mi (Karcsi és az én) tulajdonunkat képezte, az ő raktárába, mivel itt jobban láttuk érdekeinket biztosítva. Ehhez ő a legnagyobb készséggel hozzájárult. Krausz Aladárral beszélgetve, egyszerre csak látjuk az ajtóból, hogy a ház kapuja előtt megáll egy német katonai autó, s arról géppuskás katonák szállnak le, melyek közül kettő lövésre kész fegyverrel a kapubejáratot állja el, több pedig eltűnik a kapu boltíve alatt. Félve, hogy az egész házat átkutadják és esetleg az üzletbe is bejönnek, jobbnak láttuk Karcsival együtt, ki közben szintén megérkezett, bár semmi nem terhelte lelkiismeretünket, csak az, hogy zsidók voltunk, a helyiséget minél hamarabb elhagyni. Később megtudtuk, hogy egy lengyel menekült mérnököt kerestek, ki két évvel azelőtt rövid ideig lakott a házban.

Átmentünk a szemben lévő házba, hol volt főnökünknek, Löwinger Sándornak van az üzlete.⁶⁸ Itt a legnagyobb meglepetésünkre a következő szövegű nyomtatott német nyelvű táblát láttuk kiakasztva. *„Ezen üzlethelyiségben levő minden néven nevezendő anyagkészlet, kizárólag a kerületi SS-Gruppenführer írásbeli engedélye alapján adható ki.”* Keltezés nincs. Valószínűleg a többi, korábban megszállt országok zsidó üzleteiben ugyanezeket a táblákat használták. Löwinger Sándor nem volt az üzletben, csak fivére, L[öwinger] Lajos, kitől megtudtuk, hogy aznap a kora reggeli órákban, mikor L[öwinger] Sándor már nem volt otthon a lakásán, megjelentek német katonák és magyar detektívek, keresve őt letartóztatási paranccsal, hogy ezt mely hatóság állította ki, ismeretlen. Nem találva őt odahaza, feleségét tartóztatták

⁶⁶ Krausz Ede cipészkellék nagykereskedése a VI. kerület Dalszínház u. 2. sz. alatt működött.

⁶⁷ Vass József János bőrkereskedése a XIV. kerület Sarkantyú u. 2. sz. alatt működött.

⁶⁸ Löwinger Sándor bőrnagykereskedése a VI. kerület Paulay Ede u. 37. sz. alatt működött.

OLOSZ LEVENTE

le és kísérték ismeretlen helyre.⁶⁹ Néhány nap múlva tudtuk meg, hogy a Röck Szilárd utcai izr[aelita]. tanítóképző intézetbe [került], mely kisegítő toloncháznak lett igénybe véve.⁷⁰ Ugyanide került Rosenbaum Miklós⁷¹ felesége is, ki ugyanilyen körülmények között lett letartóztatva.

A német megszálló hatóságok a részükre szükséges helyiségeket lehetőleg zsidó intézmények, épületek lefoglalásával fedezték. Pl. a zsidó kórházat, zsidó szeretetházat stb., ezeket német hadikórházaknak, a Dob utcai zsidó iskolát, maceszsütödét, hitközség irodákat, rabbilakást műhelynek, a hozzáépített Kazinczy utcai orth[odox]. főtemplomot raktárnak [rendezték be] (a berendezést teljesen tönkretették, a női karzatról a nehéz keményfa padokat 2-3 emelet magasságból [a] földszintre dobálták), természetesen „önkéntes” zsidó munkaerő segítségével. A zsidó munkásokat az utcán szedték össze, lehetőleg jól öltözött férfiakat és nőket, felrakták őket egy teherautóra, esetleg személykocsira, és elvitték. Szerencsétlenek nem tudták, hogy mi lesz a sorsuk, mert legtöbb esetben a svábhegyi Gestapo főhadiszállás volt az utazás végcélja. De, mint előbb említettem, sok esetben valahová, valamelyik újabban rekvirált épület vagy lakás rendbehozatalára vitték őket, és este haza lettek küldve. Gyakran előfordult velem is, hogy valamely csillag nélküli járókelő figyelmeztetett, „ne menjen arra, a németek szedik össze a zsidókat”.

A németek később, hogy a zsidókat ijesztgessék, „sétakocsikázni” vitték őket. Az utcán elfogták, kocsiba dugták, majd egy-két órai kocsikázás után letették. Szerencsésebb esetek közé tartozott, ha a városban és nem pedig

⁶⁹ A megszállást követően – előre elkészített listák alapján – az SS biztonsági rendőrsége és a Gestapo megkezdte azoknak az értelmiségieknek, politikusoknak és diplomatáknak a letartóztatását, akiket a Harmadik Birodalom tényleges vagy potenciális ellenfelének tartottak. Többek között letartóztatták Schweiger Miklóst, a szlovákiai és lengyel zsidók határon való átszökését segítő Hagana Védelmi Bizottság kinevezett vezetőjét, s a vidéki városokban szintén több prominens zsidót letartóztattak (Kolozsvárott például 150 embert). Ezen kívül Budapesten ad hoc módon, sebtében összeállított lista alapján őrizetbe vettek 200 zsidó ügyvédet és orvost is. Braham 1997: 489–490.

⁷⁰ Az elfogott zsidók százait a sárvári, a kistarcsai, a bácstopolyai és a budapesti internálótáborokba hurcolták. Budapesten az egyik fő gyűjtőközpontot a Rabbiképző Intézet Röck Szilárd utcai épületében rendezték be. Ennek magyar parancsnoka Ubrizsi Pál rendőr segédfogalmazó, Baky László unokaöccse volt. Lásd *holocaustmagyarorszag.hu*, dátum nélkül.

⁷¹ Feltételezhetően Rosenbaum Miklós borkereskedő, akinek üzlete a VII. kerület Erzsébet krt. 52. sz. alatt volt.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

valahol a periférián engedték őket útjukra. Általában mindenki igyekezett minél kevesebbet az utcákon járni, de ha mégis muszáj volt, [a] főbb útvonalakat lehetőleg elkerülni. A magyarok sem maradtak el német sógoraik mögött. Például egy este megjelent az Andrássy úti, a Párisi áruház épületében lévő kis imaházban két nyilaskeresztes formaruhás férfi és bejelentték, hogy a Belügyminisztérium az imaház helyiségét a nyilaskeresztes pártnak párthelyiség céljára kiutalta.⁷² Erről írást is mutattak fel, egyben közölték, hogy a helyiséget három órán belül át kell adni. Berendezést elvinni nem szabad, s még számtalan ilyen eset volt.

Visszatérve a Löwinger Lajossal folytatott beszélgetésünkre, mesélte, hogy közös ismerősünket, Blau Lipótot,⁷³ ki oszlopos tagja a b[uda]pesti ortodox zsidóságnak, vasárnap este, mikor kikísért valakit a Keleti pályaudvarhoz, letartóztatták ott, és a Mosonyi utcai rendőrségi tolontházba vitték,⁷⁴ sok száz más zsidóval együtt, kiket a pályaudvaron vagy annak környékén szedtek össze. Mivel Karcsi is kint volt ebben az időszakban a pályaudvaron a Brunner kislánnyal, kit beengedtek a peronra, érdeklődünk édesapjánál, kinek Budapesten van üzlete, s nem minden nap jár haza, hogy leánya vasárnap este haza tudott-e utazni? Hazajött vasárnap, szólt a válasz, de hétfőn reggel elment hazulról, hogy Pestre jöjjön, semmit sem tudva az összefogdosásokról, [s] ide már nem érkezett meg. Mint utóbb kiderült, Pesten az állomáson letartóztatták (17 éves), tolontházba, onnan pedig a kistarcsai internálótáborba vitték. Ugyanezen a napon nagybátyám, R[osenbaum]. Vilmos, a Wolwi bácsi, ki a hétvégéket Rómaifürdőn, kis házában szokta tölteni, Pestre való visszautazásakor a helyi érdekű villamosvasút budai végállomásánál jutott hasonló sorra. Ő is Kistarcsára került.

Kedden megjelentek az első rendelkezések és ezt követően minden nap újabb és újabb korlátozásokat rendeltek el a zsidókra vonatkozólag. Az elsők között volt az a rendelet, mely megállapította, [hogy] ki számít zsidó-

⁷² Valójában nem az áruházban, hanem mellette, az Andrássy út 41. alatt működött az imaház, amely az Ohel Jákob, azaz Jákob sátra (héberül Ohel Ya'akov) nevet viselte. Az imaházat Goldberger Sámuel Gottlieb, a Párisi Nagy Áruház alapítója építtette Reich Jákob Koppel (1844–1929) ortodox főrabbi emlékére. Cseh, 2020.

⁷³ Blau Lipót, a Kelenföldi Posztógyár és Textilipari Rt. volt igazgatója, az Országos „Bikur Cholim” Betegeket Gyámolító Egylet alelnöke. 1944. október 25-én Auschwitzban halt meg.

⁷⁴ A német megszállást követő napon a német fegyveres erők a nagyobb vonatállomásokon, buszpályaudvarokon és hajóállomásokon zsidókat tartóztattak le. Braham, 1997: 499.

OLOSZ LEVENTE

nak, [a] faji hovatartozás megállapítása kb. azonos volt a nürnbergi törvényekével.⁷⁵ Általában a magyar hatóságok papábbak voltak a papánál, és igyekeztek még a németeken is mindenben túltenni. Zsidó nem utazhat engedély nélkül, de ez csak formalitás volt, [mert] ha az engedélyt meg is kapta valaki hosszas utánajárás után, nagy nehezen, az úton, de legtöbb esetben már az indulási pályaudvaron letartóztatták. A zsidónak nem szabad személyes szolgálatra keresztény alkalmazottat tartani, ott, ahol takarításért lakásmegállapodás volt, ezen szolgálati viszonyt meg kell szüntetni, mint albérlő sem maradhat az illető a zsidó lakás[á]ban, nehogy esetleg titokban tovább is elvégezze a házimunkát, de ez nem volt keresztülvihető, mivel a legtöbb esetben kis jövedelmű emberek voltak a bérlők, kiknek nem állt módjukban a költözködés költségeit viselni.

Egyik este kikapcsolták a zsidó telefonelőfizetők állomásait. Különösen a külső kerületekben, hol a házak ritkábban vannak építve és ezáltal a lakók nehezebben érintkezhetnek egymással, nagy riadalmat okozott ez. Valószínűleg összeszedik a zsidókat, mondták, és a telefonokat azért kapcsolták ki, nehogy az emberek egymást erről értesíthessék és esetleg megszökhesenek. No de ez az ijedelem akkor még alaptalan volt, és csak másnap jelent meg a rendelkezés, mely szerint minden zsidó telefonelőfizetőnek írásban kellett jelenteni a postaigazgatóságnál azt, hogy zsidó.⁷⁶ A falragaszok azt is közölték, hogy 15 napon belül ki fogják a zsidónak minősülő telefonelőfizetők állomásait kapcsolni. Jellemző a viszonyokra, hogy a rendelkezés előbb lett végrehajtva és csak azután kihirdetve.

Zsidó nem utazhat a villamos motorkocsiján, csak a pótkocsin. Zsidó tulajdonában nem lehet semmilyen gépjármű.⁷⁷ Záros határidőn belül be kell ezeket szolgáltatni. Természetes, hogy üzemképes állapotban, de ez is csak

⁷⁵ A Magyarországon zsidónak tekintendők körét nem ekkor határozták meg, hanem az 1939. évi IV. törvénycikk, azaz a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény rendelkezett erről. A törvény I. paragrafusa kimondta: „A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt, úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait.” Az 1939. évi törvények gyűjteménye, 1939: 123.

⁷⁶ 1140/1944 M. E. sz. rendelet a zsidó távbeszélő előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1944. március 29., 1–2.

⁷⁷ 1230/1944 M. E. sz. rendelet a zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1944. március 31., 2–3.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

forma volt, mert a német katonai hatóságok már jóval előbb elkobozták a zsidók autóit és motorkerékpárjait, amennyiben még a megszállás előtt a magyar hatóságok katonai szolgálatra be nem hívták ezeket. Néhány nappal később megjelent egy rendelet [a] kismotoros kerékpárok[ra], kerékpárok[ra], csónakok[ra] és motorcsónakokra is, mely szerint azokat be kell szolgáltatni.

Karcsi és én nem adtuk be gépeinket. Megkértük üzlettársunkat, Vass Józsefet, hogy ezen gépeket adja el olyképpen, hogy ezek tulajdonképpen az ő tulajdonát képezik, és mivel mi, kik alkalmazottaiként szerepeltünk, üzleti útjainkon használjuk ezeket a kerékpárokat, azért vannak a rendőrségi nyilvántartóban a mi nevünkre bejelentve. A motorkerékpárok átírásánál a rendőrség akadékoskodott, de csekély borraavaló ellenében az egyik őrmester jóval korábbi keltezéssel átírta. Az egyik kerékpár árával Vass József elszámolt. A másikat is eladta, de ezt nem közölte velünk, de néhány nappal az eladás után, úgy látszik, lelkiismeretfurdalása volt, [mert] egy korán reggel, még csak inkább hajnalban felhozott egy összeget, mely kb. az eladási ár fele volt, azzal, hogy tudtán kívül fia a kerékpárt eladta az átadott összeg értékében. Azért jött olyan korán, mert úgy látszik, nem mert zsidóhoz menni, mert esetleg meglátják. Alapjában véve nem volt rossz ember, inkább gyáva, mert mindjárt az események elején biztosított, hogy mindig mindenben rendelkezésünkre fog állni úgy ő, mint mostohafia, Grosán László⁷⁸ is. Ezen nagylelkű kijelentésnek bizonyítékképpen Vass Jóska átadta polgári személyi lapját az én részemre, Karcsi részére pedig G[rosán] Laci adta oda az összes igazoló okmányait. Nagyon meg voltunk hatva, de mint a későbbiek folyamán kiderült, őket is megtántorította és megfélemlítette a zsidók esetleges megsegítésével kapcsolatban kilátásba helyezett büntető szankciók és az esetleges könnyű vagyonszerzés kilátása.

[A VAGYONMENTÉS]

Mindenki előkereste keresztény ismerőseit, hogy azok segítségével életét és vagyonát megmentse. Mindjárt a német megszállás első napjaiban ösz-

⁷⁸ Grosán László vezetéknéve hol így, hol Groschanként szerepel a kéziratban. Mivel ugyanarról a személyről van szó, a továbbiakban egységesen a Grosán vezetéknévet használom.

OLOSZ LEVENTE

szes szőnyegeinket és ezüst dísz tárgyait a M. kir. posta zálogházában⁷⁹ (Jókai u. 39) helyeztük el, és a zálogcédulákat barátainknak, Kalina Rezső[nek]⁸⁰ és feleségé[nek], Székely Etának (B[uda]p[est]. VI. [kerület] Vörösmarty u. 58/b.) adtuk át megőrzés végett. Úgyszintén értékes aranyórát, több nehéz aranykarkötőt és láncot, valamint vadonatúj, asztalba épített elektromos gramofonunkat lemezekkel együtt, több nemes kristálytárgyat és ezüst moka készletet.

Fekete Béla⁸¹ barátom (B[uda]p[est], V. [kerület] Báthory u. 1. Bergernénél,⁸² és Sashalom, Erzsébet u.) átvett szintén megőrzésre két aranyórát, [egy] nehéz arany cigarettatárcát, két tömör aranygyűrűt, mindkettő R. E. S. monogrammal, továbbá Erna fényképezőgépét, új teveször kabátját, bundáját és az én új hosszú bőrkabátomat és átmeneti kabátomat. A kabátoknak az üzletben (Báthory u. 1.) való elhelyezéséről nem is tudott Béla, mert időközben bevonult és kiment az orosz hadszíntérre, csak Berger néni, Béla feleségének a nagymamája, kinek kárpitos üzletének egy elkülönített részében volt F[ekete]. Béla bőrzlete. Az ékszereket Béla állítólag Mendén (Monor mellett) a saját ékszereivel együtt ásta el, a faháza mögött emelkedő hegyoldalba ásott kamrába, egy vaskazettában.

Román József házfelügyelőnk (B[uda]p[est]. VI. [kerület] Teréz krt. 43.; lánya, Jolán-Lili a Wolfner cipőgyárban, Újpesten állásban, fia a Magyar Lesz[ámítoló]. és Pénzv[áltó]. Bank tisztviselője) és családjában igazán rendes, legalábbis azt hiszem, hogy rendes embereket ismertünk meg. Náluk van Zsuzsika néhány aranyláncocskája, köztük az, amit Mamától kapott a kis mezuzával⁸³ egyéves születésnapjára, ú[gy]sz[intén]. amit Anyukától kapott születésekor; több kis aranygyűrű és az én aranygyűrűm nagy fekete ónix kővel, rajta „R. E.” betűk aranyból. Egy fekete bőrrönd, benne a legszükségesebb ruhadarabok mindhármunk részére, esetleges szökés-menekülés esetére. Kis új Hermes-Baby írógépünket is odaadtuk megőrzés céljából. Apukának és Karcsinak is volt Románéknál egy bőrröndjük ruhaneműik legjavával.

⁷⁹ A pontos neve: Magyar királyi Postatakarékpénztár Zálogháza.

⁸⁰ Kalina Rezső író- és számológépműszerész mester.

⁸¹ Minden bizonnyal Fekete Béla bőrkereskedő, akinek székhelye a VI. kerület Nagymező u. 13. sz. alatt volt.

⁸² A Báthory u. 1. sz. alatt Berger Béla kárpitosműhelye működött.

⁸³ Díszes tokba (foglatatba) zárt, kézzel írt, s a Tóra részleteit tartalmazó pergamenlap, amit a zsidók az isteni védelem szimbólumaként házuk ajtófélfájára helyeztek, de gyakran használták nyakláncra fűzött medálként is. Itt is erről van szó.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

Vass Józsefnél és Grosán Lászlónál is volt úgy nekünk, mint Apukáéknak egy-egy bőröndünk, a legjobb holmikkal tele, ú[gy]sz[intén]. Karcsi új Hermes írógépe is. De ezeket később elhozattuk, miután a kerékpárok árával nem számoltak el becsületesen, és így a bizalmunk megingott, illetve csak a bőröndöket hozattuk el, mivel az írógép állítólag az üzemben volt és nem tudta azonnal odaadni. Majd beküldi, mondta, de nem küldte be, úgy látszik, hogy penzzavarban volt, ami nála nem volt ritkaság, bár nagyon komoly pénzeket keresett, és az írógépet valószínűleg eladta.

A Vasséktól elhozott bőröndöket Erdélyi Kálmán sportárukereskedőnek (üzlet VI. [kerület] Teréz krt. 31., lakás V. [kerület] Pannónia u. 48/d.) adtam át. Ezenkívül P[engő] 2500,- készpénzt, valamint apuka és Karcsi összes személyi okmányait. A bőröndöket lakásán, [a] készpénzt és [az] okmányokat pedig [az] üzletében helyezte el. Ugyanakkor felajánlotta, hogy szükség esetén szívesen megengedi, hogy lakásán néhány napra elbújjunk.

Kovács Pergolich Henriette (B[uda]p[est]. V. [kerület] Sziget u. 16.), [a] Futura főtisztviselőjének nyári lakásában, Pesthidegkúton szintén volt 2 nagy bőröndünk ruha- és ágyneművel, [valamint] több szép kristály.

Rendelet jelent meg, mely szerint rádiókészülékekkel csak [a] Budapest I. és a német adóállomásokat szabad hallgatni, súlyos büntetés terhe mellett, de ezzel egyidőben egy másik rendelkezés is látott napvilágot [sic!], és pedig hogy a zsidóknak záros határidőn belül [a] rádiókészüléket be kell szolgáltatni.⁸⁴ A beszolgáltatott rádiókészülékekről egy elismervényt adtak, azon feltüntetve a gyártmányt és a gyártási számot, valamint az átvevő bizottság által megállapított értéket, mely ritkán haladta meg a tényleges érték 10–15%-át. Természetes, hogy a készülékeket üzemképes állapotban kellett átadni, mert az esetleges hibát szándékos rombolásnak-szabotázs-nak minősítették, melyért súlyos büntetés jár. Általában a legkisebb kihágás büntetése, ha nem is volt bizonyítható tényekkel esetleg, de ha zsidóról volt szó, internálás, mely rendszerint deportálással végződött.

A letartóztatások tovább folytak, emberek elmentek hazulról, és nem kerültek többé elő. A főváros határain túl nem mehetett zsidó. A vámnál letartóztatták. Egyéni letartóztatásokkal nem fárasztották magukat a hatóságok. Mindjárt az első napokban megalakították a „Zsidó Tanácsot”, melynek teljhatalmat adtak a zsidók élete és vagyona felett rendelkezni,

⁸⁴ A m. kir. minisztérium 1300/1944. M. E. számú rendelete a zsidó rádióengedélyesek adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 7., 4.

OLOSZ LEVENTE

ennek a szervnek rótták ki kötelességül a zsidók letartóztatását, mely a következőképpen folyt le. A német városparancsnokság előírta a Zsidó Tanácsnak, hol név, hol szám szerint, hogy az embereket szállítsa nekik. A Zs[idó] T[anács] kiküldött egy futárt, valamely 12–14 éves fiatal fiú személyében behívóparanccsal, az esetleges ellenszegülés következményeinek hangsúlyozásával (halál), hogy X. Y. holnap reggel az alatt részletezett felszereléssel (személyes szükségletre fehérnemű, takaró stb.) együtt jelenjen meg a Röck Szilárd utcai kisegítő toloncházban. Ily módon tartóztatták le a sok pesti zsidó polgárt,⁸⁵ köztük unokabátyámat is, Ehrenfeld Márton,⁸⁶ ki dacára súlyos betegségének, nem tudott bekerülni a Magdolna utcai toloncházi kisegítő kórházba (ezelőtt imaház volt), hanem kivitték Csepelre, egy gyárépületben nyert sorstársaival együtt elhelyezést, és napjaikat, dacára megromlott egészségi állapotának, valamint elég magas korának, nehéz fizikai munkával töltötték el. A gyárépület, hol el voltak helyezve, közvetlenül a Weiss Manfréd Művek fegyver- és lőszergyára mellett volt, és légitámadás esetén akár éjjel, akár nappal nemhogy nem engedték őket az óvóhelyre lemenni, dacára az exponált helynek, ellenkezőleg, töltött szuronyos fegyverekkel kényszerítették a szerencsétlen foglyokat, hogy az épület legfelső emelete felett lévő háztetőre menjenek fel, és az egész támadás alatt ott tartózkodjanak.

A Zs[idó] T[anács]tól egyik nap kérték például 200 budapesti ügyvéd, másnap 200 budapesti mérnök „szállítását”. A rendelkezések pontos végrehajtásának biztosítására a Zs[idó] T[anács] valamelyik tagját, a rendelkezés pontos végrehajtásáig, 2–3 napon keresztül a Svábhegyen, a szintén ki-sajátított Majestic szállodában elhelyezett Gestapo parancsnokságon

⁸⁵ A magyar hatóságok a Zsidó Tanács útján rendszeresen küldtek névsorokat a behívandó „különlegesen kezelendő” vagy „prominens” zsidókról. Az érintettek főként a gazdasági élet kiemelkedő szereplői, ügyvédek és értelmiségiek közül kerültek ki. A Zsidó Tanács vezetősége úgy érezte, hogy nincs más választása; azzal nyugtatták magukat, hogy az ő közbenjárásuk előnyösebb a kiválasztottak számára, mintha a magyar rendőrség vagy csendőrség hurcolná el őket. Mivel a tanácsnak dolgozó futárok azonnal kikézbcsítették az idézéseket, az érintetteknek maradt egy kis idejük elintézni ügyeiket, némi élelmet és ruhaneműt összekészíteni, esetleg előkészületeket tenni a szökésre. Laczó, 2014a: 8.; Braham, 1997: 1021–1022.; Munkácsi, 2022: 121.

⁸⁶ Ehrenfeld Márton, az Országos „Bikur Cholim” Betegeket Gyámolóó Egyet pénzátárosa.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

tartották fogva.⁸⁷ Jellemző, hogy a németek kérték dr. Berend [Béla] szigetvári főrabbinak a Zsidó Tanácsban való részvételét, kiről később kiderült, hogy a németek egyik legjellemtelenebb besúgója volt, ki dacára papi hivatalának, nem átalította zsidó testvéreinek az elárulását, még ha az esetleg az életükbe került is. Egyik tagját hitközségének, ki értékeit egy nagy zsidónál helyezte el megőrzés végett, feljelentette.⁸⁸

Megjelent egy rendelet, melyet a késő éjszakai órákban közölt a budapesti rádió, éspedig hogy a zsidó üzletek másnap reggel már nem nyithatnak ki, vagyis a zsidó nem folytathat hasznos hajtó foglalkozást. Kivételt képeztek az ipari üzemek, pl. ha egy üvegkereskedőnek képkerepező műhelye volt, még ha ugyanabban a helyiségben is, az üvegkereskedői iparát nem, de a képkerepező ipart folytathatta. Erről a rendelkezésről a zsidók, mivel rádiójuk már nem volt, csak a rendőrszemből szereztek tudomást, ki felszólította őket az üzlet azonnali bezárására. Sok esetben büntetést is kilátásba helyeztek, mert aznap reggel már nem volt szabad zsidó üzletnek kinyitni. De ezzel egyidejűleg megjelent a rendelet, hogy zsidók csak 11–1 óráig mehetnek élelmiszerüzletbe, egyben ipari cikket árusító üzletekben pedig délután. 1–3-ig lehet vásárolni, de az üzletek 1–3 között zárva voltak, ezért később módosították [a rendeletet], hogy 3–5-ig lehet bevásárolni menni.

Április 5-től kezdve csak a sárga csillaggal volt szabad megjelenni az utcákon, nyilvános helyiségekben, sőt még az óvóhelyen is, minden 6. élet-

⁸⁷ Valójában a lakáselkobzások „késlekedése” miatt büntették meg így a Központi Zsidó Tanács két tagját. A tanács lakáshivatala április 5-én megkezdte 500 lakás rekvirálását, miközben új parancs érkezett további 1000 lakás átadásáról. A szűkös határidőt a lakáshivatal nem tudta tartani, ezért nem adták át a meghatározott időben 1500 lakás kulcsát a hatóságoknak. Megtorlásul a magyar politikai rendőrség embere, Koltay László detektívfelügyelő letartóztatta Kahan-Frankl Samu és Wilhelm Károly tanácstagokat, és a Svábhegyre vitte őket. Szabadon bocsátásukat csupán a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Szentmiklóssy Andor közbenjárása tette lehetővé. Endre László belügyminisztériumi államtitkár két óra hosszabbítást adott, így délután fél hétre 1500 kulcsot adtak le a Városházán.

⁸⁸ Bár Berend Béla valóban jó kapcsolatokat ápolt Bosnyák Zoltánnal, az antiszemita Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet igazgatójával, számos aggályos kijelentést tett, emiatt a Zsidó Tanács többi tagja is gyanakvóan tekintett rá, ugyanakkor a német vagy magyar hatóságokkal való kollaborációja nem igazolható. Rosenbaum Emil visszaemlékezése – más forrásokkal egyhangzóan – arra enged következtetni, hogy a zsidóüldözés alatt és közvetlenül utána a zsidó társadalom egy jelentős részében ez a kép alakult ki róla. Berendről bővebben lásd Munkácsi, 1996: 1525–1552.; Veszprémy, 2017.

OLOSZ LEVENTE

évét betöltött zsidónak. Ez egy nagyon szomorú dolog volt, nem az esetleges megkülönböztetés miatt, hogy nem vagyok egyenrangú a nem csillagot viselő járókelőkkel, hanem hogy akárki büntetlenül bántalmazhat, leköphet, esetleg meg is gyilkolhat, mint ahogy az én esetemben is bizonyult. Péntek d[él].u[tán]. volt, kb. 6 óra lehetett, templomba igyekeztem egyik munkásunk (keresztény) kíséretében, ki valamely ügyben fenn volt nálam. A Britannia szálloda előtt, a Teréz krt.-on egy fiatalember, kb. 30 év körüli, jobb iparos kinézésű, odalép [a] kíséretemben levő fiúhoz, [s] „nem szégyellsz zsidóval szóba állni” megszólítással megállította. Én jobbnak láttam továbbállni, de megfogta a karomat, és nem engedett továbbmenni. Ebben a percben hátulról a fejemre ütött valaki, mitől elszédültem és a földre estem. Jobbról-balról zuhogtak rám az ütések és a rúgások kíméletlenül. „Sau jud”,⁸⁹ szólt egy hang, és mikor feltekintettem, [egy] nagyon jól öltözött férfit láttam magam előtt, ki éppen arra ment. A lehetőség szerint gyorsan felálltam és beszaladtam a sarkon álló nyilvános W.C.-be, hol lekefélttem ruházatomat, mely elég zilált volt, és rendbe szedtem magam. „Nem szégyellik magukat”, hallok egy női hangot távozásom közben, mire a válasz kórusban: „hazaáruló”. Másnap mesélte ismerősöm, Környei [Pál] gyógyszerész, ki gyógyszer-tárának ablakából szemtanúja volt az esetnek, hogy hét vagy nyolc ember követte el a bátor *fajvédelmet* ellenem. Hazaérve [a] tükörben láttam, hogy nagy kék folt éktelenkedik a szemem alatt. Bepúderoztam, nem akartam, hogy Erna lássa, mert amúgy is egy rettegésben volt, ha elmentem hazulról. Késő este készakarva, nagy robajjal nekimentem a sötét előszobában az ajtónak, bizonyítva, hogy ettől van a kék monoklim. Csak jóval később, néhány hét múlva mondtam el neki a kalandomat.

Rettenetes volt a plakáthadjárat: nem jut mind az eszembe, csak néhányat említek meg. Sárga alap, kb. 1×1 m[é]t[e]r. terjedelemben, feketén, primitíven ráfestve sarló[és] kalapács = Dávid-csillag. Majd minden ház sűrűn tele volt ezzel a falragasszal, úgyhogy az egész városnak kanári színe volt. Másnap egyéb hirdetményekkel átragasztották ezeket, hogy kinek a rendeletére, azt nem tudom, de meg kell jegyezni, hogy az ezt követő napon lemondott tisztségéről Szendy Károly, Budapest székesfőváros polgármestere.⁹⁰ Hogy a kettő között volt-e összefüggés, azt nem tudom. Másik falra-

⁸⁹ Magyarul: mocskos zsidó.

⁹⁰ Szendy Károly (1885–1953) 1934-től volt Budapest főpolgármestere, és 1944. március 28-án nyújtotta be lemondását.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

gasz: kisleányka összeroncsolt kézzel, mellette játékbaba, felette csillagos bombavető repülőgép, szöveg: „Én is hadicélpont vagyok?”, jelképezve a szövetséges repülőgépek pilótái által állítólag ledobott robbanó játékszereket. Fotomontázs: a GPU⁹¹ által elkövetett állítólagos rémtettekről készült fényképekből összeállítva. Az egésznek keretet ad egy sziluett, melyen [egy] kipödört bajuszú magyart egy hajlott orrú szovjet tiszt ruhás alak hátulról revolverrel föbe lő. Kisebb alakú falragasz: torz zsidó karikatúra, alatta szöveg: „Gettóba velük”. A fentebb említett fotomontázsokból összeállított plakátot évekkel ezelőtt a Stürmer című német uszító folyóiratba láttam, de német felírásokkal. Kun Béla arcképe, háttér vérvörös folt, [az] arc körül vércseppek = ugyanez a plakát Korvin Klein Ottó⁹² képével, alatta szöveg: „1919 emlékezz magyar”. Szerzetesruhába öltözött alak [egy] rácsos ablak alatt összeesik. Előtérben füstölgő szuronyos puskák, alatta három betű: „G. P. U.”

És sok-sok más hasonló, primitív, uszító értelmű plakát, mely sajnos nem tévesztette el [a] hatását, s majdnem minden esetben kitűnő segítő-társa volt a sajtó és a rádió gyűlöletszító hadjáratának, még az úgynevezett jobb érzésű, intelligens magyar társadalom körében is.

Hogy milyen hazug volt az egész kormányzat, bizonyítja Endre László volt Pest megyei alispán, ebben az időben a zsidó ügyek legfőbb intézője mint belügyminiszteri államtitkár, egy nyilatkozata a sajtóban: „A zsidóknak nem lesz semmi néven nevezendő bántódásuk, ha a rájuk vonatkozó rendelkezéseket pontosan betartják.” Két napra ezen kommuniké megjelenés után Jaross Andor belügyminiszter egyik újságcikkében kijelentette, hogy a zsidókat „extirpálni”⁹³ kell.⁹⁴ Egyébként pár hét múlva Endre László volt a gettók és a deportálások irányítója.

⁹¹ Goszudarsztvennoje Politiceszkoje Upravlenyije (Állami Politikai Igazgatóság), azaz a szovjet politikai rendőrség megnevezésének rövidítése.

⁹² Korvin (Klein) Ottó (1894–1919) banktisztviselő, kommunista politikus, az 1919-es Tanácsköztársaság idején előbb a Szocialista Termelés Népbiztosságán a kereskedelmi osztály vezetője, majd a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának vezetője, s e minőségében az ún. vörösteror egyik irányítója. 1919. december 19-én a Budapesti Törvényszék halálra ítélte és december 29-én kivégezték.

⁹³ Orvosi szakkifejezés, jelentése eltávolítani, kimetszeni, átvitt értelemben kiirtani.

⁹⁴ A zsidók kiirtására tett ilyen explicit kijelentést nem ismerünk Jaross Andortól, azonban nem egyszer hangsúlyozta, hogy a „zsidóknak ki kell kerülniük a nemzet vérkeringéséből.” Bajcsi, 2023: 56.

OLOSZ LEVENTE

Kolozsvári Borcsa Mihály, a sajtókamara új főnöke elrendelte úgy a bel-, mint a külföldi zsidó és baloldali érzelmű írók műveinek a könyvkereskedések kirakataiból való eltávolítását. Rövid néhány napra rá az összes ilyen, forgalomban levő könyveket [sic!] a központi papírraktárba való szállítását [is elrendelte], és egy későbbi időpontban ezek [a] művek a nagy papírgyárak zúzómalmaiban meg lettek semmisítve.

Szemtől szemben – nagy általánosságban – az ismerős keresztények nem mutatták gyűlöletüket a zsidóval szemben, de a jobb érzésűeknél is csak legfeljebb a sajnálkozás formájában mutatkozott az esetleges együttérzés. De hogy segítsen, elbújtasson, vagy hogy nevét (okmányait) odaadja, egészen elenyésző ezrelékben volt található. Sok keresztény ismerősöm ajánlkozott, hogy értékeinket megőrzi a háború végéig, de nekem az az érzésem, hogy belülről mindegyik reménykedett, hogy úgylis elpusztulunk mindannyian, és így könnyen lehet vagyonthoz jutni. Természetesen köztük is vannak jóérzésű emberek, remélem, lesz még alkalmam megtudni, hogy melyik a tisztességes. Szomszédomnak, Pongó Gézának és feleségének, Katónak a jellemével, azt hiszem, hogy teljesen tisztában vagyok, hogy a kevés józanul gondolkodó, jóérzésű magyar emberek közé sorolom. Annyi együttérzést, jóakaratot, melyet ez az egyszerű munkásember, ki kis albérleti szobában lakott mellettünk, velünk szemben tanúsított, majdnemhogypélda nélkül áll. Mikor tudták már, hogy az üzem nem dolgozik és így jövedelem nincs, számtalan esetben előfordult, hogy kevés fizetésükhöz mért ebédjeikhez, vacsoráikhoz hívtak meg bennünket. Felajánlották, [hogy] ha pénzre van szükségünk, néhány száz pengő értékű vagyunkájuk erejéig, melyet igazán csekély fizetésből takarított meg (gyári munkás volt), rendelkezésünkre állnak. Felajánlották személyi okmányait, melyek sajnos hiányosak voltak és így részünkre nem nagyon jöttek számításba, valamint azt, hogy közvetlen veszély esetén, ha más megoldást nem találunk, Zsuzsikát magukhoz veszik. Tudom, hogy ők ezt komolyan is gondolták.

A szövetségesek a német megszállást követőleg természetes, hogy fokozták légítámadásaikat a magyarországi vasútvonalak, hadászati célpontok és természetes, hogy Budapest ellen is, hol igen sok hadicélpont van. Általában a nap 24 órájából 8–12 órát töltöttünk a légvédelmi pincében. Volt éjszaka, hogy kisebb-nagyobb megszakításokkal háromszor-négyszer mentünk le az óvóhelyre. A szövetséges bombázók majdhogynem menetrendszerűen jöttek. Kb. 10.30 és 10.45 óra között szólalt meg este a légiriadót jelző sziréna. Ritka eset volt, hogy ennél az időpontnál később vagy korábban jöjjenek, akkor is csak egész kicsi eltérések voltak esetleg. Zsuzsikát

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

mindig úgy fektettük le, melegen felöltözve, nehogy az öltöztetéssel időt veszítsünk, vagy ne elég melegen legyen az óvóhelyen felöltözve, ahol bizony elég hideg volt. Valahányszor légiriadó miatt felkeltettük a kicsit, ki akkor másfél éves volt, megjegyezte: „anyu, kérem a lábzsákot, megyünk a pincébe”. Találat is volt elég, mink, kik közvetlenül a Nyugati pályaudvar mellett laktunk, számtalan esetben hallottuk a bombák becsapódását. Egy ízben olyan hevességgel remegett meg lábunk alatt a föld, hogy azt hittük, a mi házunkat érte bombatalálat, csak a riadó lefújása után, mikor feljöttünk a pincéből, láttuk, hogy a szemben levő hatalmas, ötemeletes bérpalota két felső emelete áll lobogó lángokban, gyújtóbomba esett rá. Akár hiszitek, akár nem, fellélegeztünk, akárhányszor a szirének légítámadást jelezve megszólaltak. Megkönnyebbültünk, hogy kínzóinknak – bár ők voltak ezen események előidézői – is van éppen annyi esélyük a légibombákra, mint nekünk. Az óvóhelyen sem voltunk mentesek az atrocitásoktól, pl. egyszer két nő jött be az utcáról a támadás elől védelmet keresve az óvóhelyre. Talán nem a legkényelmesebb ülőhely jutott nekik, [ezért] hangos szóval [méltatlankodtak]: „a zsidók vannak még mindenütt, mikor vetnek már ennek véget, majd megíratjuk ezt is a lapokban.” Sok ilyen és hasonló eset fordult elő.

Egyik este a rádió „zavarórepülést” jelzett, mely a légiveszélynék egyik enyhébb formája, vagyis a lakók a házból, ha akarnak, lemehetnek az óvóhelyre, míg a riadó esetén kötelező az óvóhelyre menni. Riadó alatt ki kell az utcára vezető házkaput nyitni, hogy az utca járóelői a támadás elől az óvóhelyre bejöhessenek. Zavarórepülés esetén ez nem volt kötelező, de a segédházfelügyelőnk túlbuzgalmában már kinyitotta a kaput, és kiállt a kapu elé. Rossz szokása volt neki, hogy folyton köpködött, éppen midőn ezen nem túl gusztusos sportot gyakorolta, arra ment három német katona, kik kissé be voltak borozva, és így nem sok kellett ahhoz, hogy valakibe belekössenek. Hangos kiabálással támadtak neki a segédházfelügyelőnek, ki egy szót sem tudott németül, és így nem értette, hogy mit akarnak tőle. Barátságos mutogatással invitálta a katonákat beljebb a kapu alá, ahol a légóházparancsnok tartózkodott, hogy fordítsa le neki, hogy mit akarnak tulajdonképpen a katonák. Dr. Meggyes, ki jól beszélt németül, meg akarta magyarázni, hogy sajnálatos félreértésről van szó, mire a katona előrántotta revolverét és nekitámadt. Eközben odaérkezett dr. Meggyes felesége is, ki a revolverrel hadonászó katona láttára hangos sikoltozásba kezdett. Mi csak erre a velőtrázó sikolyra lettünk figyelmesek, eddig a lakásban tartózkodtunk, most kimentünk a folyosóra és leküldtük Pongó Gézát, nézze

OLOSZ LEVENTE

meg, tulajdonképpen hogy mi történik lent a sötét kapuív alatt, mert eddig semmit nem tudtunk a történetekről. Pár pillanat múlva Pongó lélekszakadva rohan fel: „Rosenbaum úr, bújjanak el gyorsan, német katonák fegyverrel zsidókat keresnek!”. Nem vagyok nagyon gyáva, de nem is túl bátor, így hát gyorsan bementünk a lakás legbelső szobájába, leoltottuk a villanyt, lezártuk az ajtót és vártunk. És vártunk. Hogy mennyi idő telhetett el a sötétben, azt nem tudom. Nem történt semmi, így egy idő után bátorságot vettünk magunknak, és kinyitva az előszoba kisablakát kifigyeltünk az éjszakába. Csend. Egyszer csak hallunk mozgolódást, Pongó jött oda, már ki lehet jönni, mondja, s meséli tovább a történeteket. A légóparancsnok megijedt a revolverével fenyegetődző katonától és elkezdett szaladni fel a lépcsőn. A katona utána, revolverét futás közben töltve, miközben „Jude, Jude” kiabált, bár a parancsnok nem volt zsidó, de a németnek, ha valaki nem tetszik, az zsidó. Ezt a jelenetet látta Pongó, aki az előzményeket nem ismerve joggal hihette, hogy a fegyveres katona zsidókat keres.

Hogy a közbiztonság ebben az időben milyen rossz volt Budapesten már, megmutatja az, hogy a házfelügyelő a lármázó katonákat látva azonnal a kapu elé sietett és a riasztósípjába fűjt. Dacára annak, hogy tőlünk a második házban van a rendőrszoba, és mint pályaudvar elég exponált hely, egyetlen rendőr sem jelentkezett a vészszíp hangjára, csak aránylag elég hosszú idő elteltével [az] egyik járókelő, ki ennek a kis epizódnak szemtanúja volt, hívott a szomszédos Britannia szállodából (ahol Gestapo parancsnokság székel) egy altisztet, ki aztán a garázdálkodó részeg katonákat elvezette. Szomszédaink mondták, hogy azért nem csengettek be, nehogy megijesszenek bennünket. Ez és sok más hasonló eset beszél a német Wehrmacht tagjainak önkényeskedéseiről, kik nemcsak hivatalosan, hanem sok esetben saját szakállukra is raboltak. Számtalanszor előfordult, hogy néhány német katona, rendszerint valamelyik környékbeli sváb rokonuk vagy barátjuk kíséretében, ki esetleg az illetőnél korábban talán munkás vagy háziszolga volt és így ismerte a helyzetet, megjelent valamelyik zsidó üzletében vagy lakásán, és meghatározott vagy meghatározatlan tárgyakat és értékeket követelt, legtöbb esetben fegyveres fenyegetéssel. Jobbik eset volt, ha azt mondta, hogy „úgyis elveszik majd magától, jobb, ha most nekünk ideadja”. Legtöbbször a megfélemlített emberek eleget is tettek a követeléseknek. Ennek az állapotnak csak jóval később vetettek véget a felsőbb német katonai hatóságok, nem mintha a zsidó[k] vagyonát akarták volna védeni, hanem hogy a hadseregben ne álljon be fegyvelmezetlenség.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

De ez csak a fővárosban történt meg, mert vidéken büntetlenül raboltak, fosztogattak a német katonák.

Néhány nappal a német megszállás után levelet kaptunk Mamától küldönc útján, hogy jöjjünk haza Dunaszerdahelyre. Egy teherautó sofőrje, ki a levelet hozta, hajlandó lett volna, dacára az utazási tilalomnak, bennünket elvinni csomagokkal együtt. Több ízben megismétlődött ez, de mi nem mentünk, sőt mi ajánlottuk, hogy ők jöjjenek fel Budapestre, mivel [a] nagyvárosban, [a] nagy tömegben könnyebben eltűnik az ember, mint kisebb helyen, ahol a legnemesebb lelkű embernek is vannak nem zsidó haragosai.

A zsidóknak minden nemesfémét, ékszert, drágakövet, értékpapírt be kellett szolgáltatni, és úgy ingó, mint ingatlan vagyonát, valamint műkinccseit záros határidőn belül be kellett jelenteni. Mi nem szolgáltattunk és nem jelentettünk be semmit, kivéve a házrész, mely a telekkönyvben is ki van mutatva. Apuka és Karcsi [a] csekély, Anyukától megmaradt ékszert, Karcsi tömör aranygyűrűjét, aranyóráját és egyéb apróbb ékszereiket és ezüsttárgyaikat, a mi még néhány otthon levő kisebb értékű tárgyunkkal együtt Somló Dezső barátunk (B[uda]p[est]. III. [kerület] Mátyáshegyi út 1.) villájának kertjében elásták. Komikuma ennek az, hogy néhány napra azután, hogy ezen dolgokat a villa tulajdonosának értékeivel együtt egy ládába csomagolva elhelyezték, a Gestapo az épületet lefoglalta és a tulajdonosnak három órán belül el kellett hagyni otthonát és semmit sem vihetett magával, csak egész csekély mennyiségű fehérneműt. Azóta legalábbis, míg az orosz csapatok felszabadították Budát, a német katonák vigyáztak a kertben levő zsidó holmikra.

Mint már korábban említettem, a zsidó tulajdonban levő kórházakat elvették. A zsidó betegeket el kellett szállítani ezzel a rendelkezéssel egyidejűleg az egyéb, nem zsidó tulajdonban lévő gyógyintézetekből is. Kb. fél órát engedélyeztek a beteg elszállítására. Ez idő eltelte után a páciens egyszerűen kitették az utcára. Sok esetben a műtőasztalról vitték el őket, egyáltalán nem voltak tekintettel a betegek állapotára. A zsidó hitközségek és jóléti intézmények szükségkórházakat állítottak fel a Wesselényi utcai és Bethlen téri iskolákban, úgyszintén a Columbus utcában és a Magdolna utcai imaházban, ez utóbbi a toloncházi kórház lett. Elképzelhető, hogy milyen primitív körülmények között, mert hiszen a kisajátított kórházakból semmiféle felszerelési tárgyat elvinni nem volt szabad, még a betegek magántulajdonát képező, esetleg bontott csomagolású gyógyszerét sem. Azonban nemcsak a németek, hanem a magyarok is követtek el ehhez hasonló

OLOSZ LEVENTE

rekvirálásokat. Többek között például a Park szanatórium, amely egy részvénytársaság (valószínűleg a részvényesek nagy része zsidó) tulajdona, azonnali hatállyal, egy óra alatt a MÁV tulajdonába ment át.⁹⁵

[A KÖZPONTI ZSIDÓ TANÁCS]

A [Központi] Zsidó Tanács, mely a Síp utcai hitközségi székházban nyert elhelyezést, hangos volt a bánattól és szomorúságtól. Ez érthető is, hiszen az egész ország zsidóságának bújá-baja itt hatványozottan volt érezhető. Tele volt a ház szomorúsággal, keserűséggel, hiszen minden rendelkezés pontos betartásáért és végrehajtásának részleteiért ide fordult a közel negyedmillió zsidó, mert a rendelkezések értelmetlenek és végrehajtásukra oly rövid idő volt engedélyezve, hogy majdnem keresztülvihetetlenek voltak.

Igen sok szlovák, lengyel stb. menekült fordult ide tanácsért. Ezek duplán voltak bajban, először, mert rendszerint idegen név alatt bujkálni kellett az idegen ellenőrző közegek elől, másodszor, mert mint zsidó szerepeltek.

A svábhegyi főhadiszállás rendben tartására zsidó munkaerőt követelt a parancsnokság, melynek előteremtését a Zs[idó] T[anács]-ra bízta. Ennek folytán a 20, később tizenkilenc – tizennyolc – tizenhét, majd a még fiatalabb korú fiúkat is sorozták, majd behívták. Az ennél idősebbek nagy része, illetve a munkaképes része katonai munkaszolgálatra volt már régebben bevonulva. Igen sokan azonban, akik nem estek a fenti korosztályokba, önkéntesen is jelentkeztek valamilyen német alakulathoz (garázs, műhely, kórház stb.) munkára, abban a reményben, hogy ezáltal nem kell esetleg honvédelmi vagy munkaszolgálatra bevonulni. Sok esetben sikerült is ez, de hogy ki járt jobban, kinek volt az élete inkább biztosítva, aki a német vagy a magyar kötelékeknél dolgozott, azt még nem tudom. A honvédelmi munka nem a honvédség, hanem a közigazgatási (kerületi-városi) hatóság körébe tartozott. Részben behívás, részben pedig utcai igazoltatás, névfelírás és a népmozgalmi hivatalba való azonnali megjelenésre való felszólítás útján történt. Ott orvosi vizsgálat és ha az illető nem nyomorék vagy am-

⁹⁵A Park Szanatórium 1944-ig működött, a háború utolsó hónapjaiban kifosztották. A szövegben jelzett tulajdonosváltásról nem áll rendelkezésre információ. A szanatóriumról bővebben lásd Szuhai, 2020.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

putált, akkor természetes, hogy nehéz testi munkára alkalmas, és valamilyen közmunkához (vasúti rakodás, vasútépítés, légibombák által okozott romok eltakarítása) lett beosztva. Az egyik, pontosabban az V. kerületben volt egy igen rendes előjáró, ki, ha valaki fontos egyéb elfoglaltságára hivatkozott, úgy szabadságolta, vagy esetleg, ha valaki kívánta, úgy a kívánt munkahelyre osztotta be. Apuka és Karcsi egy szombat délben a Hunyadi téren jöttek keresztül, ahol két civil ruhás fiatalember igazoltatta őket, majd az Andrásy úti, VI. ker[ületi]. népmozgalmi nyilvántartó hivatalba utasították, azzal, hogy esetleges azonnali meg nem jelenés esetén súlyos büntetés vár rájuk. Ők el is mentek, de amikor látták, hogy mi van ott, nem mentek be. Nem mondom, kicsit féltek az esetleges következményektől, de mint kiderült, nekik volt igazuk, [mert] senki nem vonta őket felelősségre a meg nem jelenés miatt.

A zsidó üzletek be lettek zárva, de a keresztény alkalmazottaknak természetes, hogy tovább is járt a fizetés, dacára annak, hogy nem végzett [végeztek] semmiféle munkát. A zsidó alkalmazottnak csak a felmondási időre, de az is csak havonta, a normális havi fizetésnek megfelelő összegekben fizethető ki, végkielégítés nem folyósítható. A zsidó nem lehet alkalmazva semmiféle értelmiségi munkakörben. Zsidó üzletben azért nem, mert az tulajdonképpen már nem létezett, de [a] nem zsidó vállalatnál sem. Korábban értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó fizikai munkára sem alkalmazható. Honvédelmi munkaszolgálatos alakulat keretében sem lehetett a zsidót kiigényelni. Ezzel a rendelettel egyidejűleg napvilágot látott egy falragasz is, mely szerint aki nem tudja kellőképpen igazolni, hogy miből él, illetve nincsen kimutatható foglalkozása, az munkakerülő, és mint ilyen, kényszermunkára fogandó. Ez is az egyik ok volt, hogy az emberek igyekeztek elhelyezkedni, nem is az esetleges jövedelem, hanem inkább a kényszermunkától való félelem miatt. Emiatt azután rohamszerűen igyekezett mindenki elhelyezkedni, ki hol tudott. Legelőször azok a helyek jöttek tekintetbe, ahol valamilyen igazolványt adtak, mely valamennyire immunitást biztosított az utcai előállítások ellen. Hadiüzem, kórház, német műhely, mentőegyesület, légóalakulat stb. és a Zsidó Tanácsnál, vidéken még a gazdasági munkák is tekintetbe jöttek. Később rendelkezés jött, mely szerint [az] 1944. január elseje után felvett hadiüzemi munkások – természetes, hogy ez csak a zsidókra vonatkozott – azonnali hatállyal elbocsátandók. Sokkal több volt a munkára jelentkező, mint az elhelyezhető, ezért azután jött a tülekedés, veszekedés, protekció, hogy az ember egy esetleg néha még ha megalázó is, de elfoglaltsághoz jusson.

OLOSZ LEVENTE

Ebben az időben, kb. április elején kerültem én is mint munkatárs a Zsidó Tanácshoz, ki hivatva lett volna a budapesti, valamint az egész magyarországi zsidóságnak, legelsősorban erkölcsi, azután anyagi támaszt adni. Sajnos önhibáján kívül csak egy végrehajtó szerve lett a magyar Belügyminisztériumnak és a német parancsoknak. Egyébként az egész Zs[idó] T[anács] egy *sóhivatal*, nem volt egységes szervezés. Pl. elrendelték, hogy a bombakárosultak részére kell ötezer lakás, természetes, hogy zsidó lakás. Erről a Zs[idó] T[anács]-nak kell gondoskodni, ki talán nagyobb hévvel hajtja végre a rendelkezést, mint ahogy elő van írva. X. Y. lakását „felsőbb” utasításra elrekvirálják, a berendezés nagy részét, sőt még ruhaneműt is hátra kell hagyni a szegény „magyar bombakárosult” részére. A kilakoltatott nagy nehezen elintézi, hogy valamelyik pontosan megnevezett rokonához költözhessen, de mikor oda be akar hurcolkodni, az a kellemetlen meglepetés éri, hogy az ily módon papíron rendelkezésére bocsátott lakás szintén le van foglalva. Szegény most kapkod fűhöz-fához, hogy magának és családjának helyet találjon, mert bármelyik percben megkaphatja a végzést, mely szerint egy óra alatt a lakás kulcsait át kell adni. Meg kell jegyezni, hogy a rekvirálások elrendelése és fogatosítása után kb. 2 hónappal is még üresen, lakatlanul álltak a lakások.⁹⁶

A Zsidó Tanácsnak volt kötelessége a letartóztatások fogatosítása. Fiatal, 12–14 éves kerékpáros küldöncök kézbesítették a végzéseket. Itt is tapasztalható volt, h[ála]. Istennek, a nem megfelelő szervezés. Egy napon jött unokafivérem, Marton Miklós, ki szintén agilis munkatársa volt a Zs[idó] T[anács]-nak, és azon kevés emberek közé tartozott, ki nem csak a paragrafusokat nézte, mint sok más munkatársunk, hanem fejjel és szívvel gondolkozott, [s] közölte, hogy a letartóztatandók listáján szerepel nagybátyánk, a 70 éves, beteg dr. Duschinsky Miksa és unokafivérünk, dr. Duschinsky Ede, mindketten orvosok. Azonnal értesítettük őket, hogy sem ők, sem pedig családjuk ne tartózkodjanak odahaza, és hogy így ne legyen senki otthon, ki a letartóztatási parancsokat átvegye. Ők el is mentek hazulról, eltelt 6 nap, 10 nap, még mindig nem értesítették őket. Kiderült, mivel mindketten a fővároson kívül, Rákospalotán laktak és minthogy zsidó nem mehetett – ebben az esetben szerencsére – Budapest határán túl, így tehát a letartóztatási végzést nem tudták kézbesíteni a zsidó küldöncök. Ennek folytán a dolgot ad acta tették, és ők újra visszamentek a lakásukba. De szegény Paula néni, Miksa bácsi felesége megjárta. Egyszer egy délelőtt

⁹⁶ A mondat utolsó két szava tollal írt utólagos betoldás.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

elment hazulról, s többet nem jött haza. Érdeklődni kezdtek utána és megtudták, hogy kapott egy idézést az újpesti rendőrkapitányságra. Nem akarva a bácsit izgatni, nem szólt, hogy hova megy. T[udni].i[lilik]. valaki feljelentette őt, hogy egy bőrröndöt ruhaneművel kereszténynél helyezett el. Ő jóhiszeműen, semmiféle veszélyre nem gondolva, eleget tett az idézésnek és elment, mivel a bőrröndöt néhány ócska ruhaneművel tele tényleg átadott [átadta] egy nem zsidó ismerősének, de még jóval a németek megszállása⁹⁷ előtt, légiveszély miatt. A rendőrségen pedig nem sokat teketóriáztak: Zsidó? Internálás. A sárvári internálótáborba vitték.

A Zs[idó] T[anács] adta ki a munkakönyvekhez, utazási engedélyekhez stb. szükséges fényképes igazolványokat, nem a rendőrség. A Zs[idó] T[anács]-nak kellett felelősség mellett a személyi adatok valóságát igazolni.

A vidéki gettók megalakításával, melyek rendszerint valamelyik nagyobb város téglagyár[á]ban voltak (ez Endre László találmánya és szabaddalma), megalakult a Zs[idó] T[anács] vidéki osztálya, mely hivatva lett volna a külvilágtól teljesen elzárt, tulajdonképpen bebörtönzött zsidóknak gyógyszert, anyagi támaszt és erkölcsi segítséget nyújtani.⁹⁸ Sajnos nem sok eredménnyel, mert a szinte hermetikusan elzárt emberekhez hivatalos úton egyáltalán nem, illegálisan pedig nagyon nehezen és ritkán lehetett hozzáférni. Dacára az életveszélynek, néhány bátor és lelkes fiatalember, férfiak és nők, kik hamis keresztény okmányokkal megpróbálták keresztüljutni a magas kerítésen és a csendőrkordonon, sajnos ritkán sikerült nemes küldetésüknek eleget tenni és különböző küldeményeket a gettóba bejuttatni.⁹⁹ Ezen az osztályon dolgoztam én is, mint az információs osztály tagja. Szívfájdító volt, mikor egy gyermek a gettóban levő szüleiről vagy fordítva érdeklődött. Vagy nem tudtam, sajnos, vagy nem akartam az igazat mondani, mert az igazság mindig nagyon szomorú volt.

⁹⁷ Nyilvánvaló, hogy itt Magyarország német megszállásáról és nem a németek, azaz Németország megszállásáról van szó.

⁹⁸ A vidéki zsidó tanácsok már a gettósítás megkezdése előtt, március végén és április elején létrejöttek. Veszprémy, 2021: 38–39.

⁹⁹ A cionista ifjúsági szervezetek tagjai (halucok) a Zsidó Tanács vidéki és információs osztályával együttműködve, valamint a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság támogatásával, hamis iratokkal próbálták a vidéki gettóban lévő társaikat menteni, illetve a gettóba zárt zsidókat menekülésre, bujkálásra biztatni. Veszprémy, 2023: 134–135.; Cohen, 1986: 71–73.

OLOSZ LEVENTE

Itt sem volt egész[en], hogy úgy mondjam, biztonságos a helyzet. A kapu előtt nap nap után különböző német alakulatok kocsijai álltak, ami bizony elég barátságtalan volt.¹⁰⁰ Több ízben felszólítottak minket a mi vezetőségünk részéről, hogy intern¹⁰¹ értesítést kaptak, hogy rövidesen megszállja a rendőrség a Zs[idó] T[anács] székházát, és ezért saját érdekében mindenki a legrövidebb úton térjen haza, nehogy esetleges kellemetlenségnek tegye ki magát. Igaz, hogy mindig vaklárma volt ez csak, de bizonyítja az általános félelemteli hangulatot.

[ÉLETMENTÉSI STRATÉGIÁK]

Mindenki szeretett volna menekülni, csak nem tudta, hogy hogyan és hova. Zsidó agent provocateur-ök¹⁰² Romániába és Szlovákiába csábították az embereket. Voltak, kik tényleg betartották ígéretüket, és az útra vállalkozóknak sikerült is kijutni külföldre.¹⁰³ Sajnos, kik Szlovákiába mentek, cseberből vederbe estek, hiszen alig néhány hónappal a magyarországi megszállás után Szlovákiát is megszállták a német csapatok, és a még ott lévő zsidók hasonló sorsra jutottak, mint 2 évvel ezelőtt a többi szlovákiai és mint most a magyarországi zsidók.¹⁰⁴ Olyanok is voltak, kik a németek fizetett felhajtói voltak. Egy eset, amiről én is tudok. Személyenként tízezer pengő lefizetése ellenében, ami abban az időben nagyon nagy pénz volt,

¹⁰⁰ Az utolsó tagmondat kézzel írt utólagos betoldás.

¹⁰¹ Belső, nem nyilvános, bizalmas.

¹⁰² Ügynökök, provokátorok.

¹⁰³ A haluc csoportok rendszeresen szerveztek titulókat, vagyis illegális határátlépéseket Romániába, illetve néhány alkalommal Szlovákiába. Az akció összetettsége miatt az ilyen utazások szinte kizárólag a cionista hálózaton keresztül valósultak meg, és csak a legelszántabbak (elsősorban lengyel és szlovákiai cionisták) vállalkoztak rá, mivel az út nem volt veszélytelen. Több csoportot elfogtak, melyek tagjait kihallgatás után fogdába, majd internálótáborokba zártak, vagy egyenesen a deportálóvonatokra tették. Cohen 1986: 82–87.; Tibori, 2001: 63–177.

¹⁰⁴ A Magyarországról Szlovákiába történő menekülést a halucok által retijul (visszakirándulás) kódnév alatt végezték, és lényege abban állt, hogy a korábban az északi szomszédból érkező, hely- és nyelvismerettel rendelkező fiatalok visszatértek oda, ugyanis a magyarországi gettósítás és deportálás időszakában Szlovákia némileg reménykeltőbb kilátásokat mutatott a zsidók számára. Néhány hónappal később azonban a szlovák hatóságokkal karöltve a németek itt is megkezdtek a maradék zsidóság elpusztítását. Bensalom, 2003: 33–35.; YVA, P.52. 107 [fóliaszám nélkül]. Kasztner Rezső jelentése Nathan Schwalbnak, 1944. július 12.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

hajlandóak voltak az illetőt átjuttatni a magyar–szlovák határon. A csoport gyülekezőhelye egy külteki garázs, ahol több német katonai teherautó állott. Az utasok fel lettek rakva a kocsira, ládákkal, ponyvával eltakarva és mikor azt hitték, hogy végre elérkezett az indulás és ezzel a szabadulás perce, megjelentek a német SS-katonák gépfegyverrel, és agyonlövessel fenyegették az egész társaságot. De azután elálltak ettől a tervüktől, és a férfiakat felvitték a Svábhegyre, a nőket és gyerekeket, nem sok ceremóniát csinálva velük, hazaküldték. A csomagok természetesen, melyekben a legjobb holmik és értékek voltak, odavesztek. Ehhez hasonló esetek napirenden voltak. Megismétlődtek, mert kik külföldre igyekezve akarták magukat megmenteni, remélték, hogy az a csoport, melynek útitagjaként ő[k] is vállalkozott [vállalkoztak], nem felültetés, hanem tényleges. Kinek sikerült, kinek nem.

A vagyonmentés kérdése a háttérbe szorult, életet menteni, ez volt a nagy probléma most! Mindenki próbált ismerőseitől tippeket szerezni, de a saját ideáit lehetőleg eltitkolni, nehogy a másik esetleg ugyanezen az úton próbálkozzon, és esetleg az ő esélyeit csökkentse. Előbújt a legcsúnyább, de legősibb jellemvonás, az egoizmus. Az is előfordult azonban, bár ritkábban, hogy jóbarátok tanácsot adtak és kaptak egymástól. Sokan már a kezdet kezdetén elbuktak. Például barátunk, Rottmann F[erenc]. Béla, kinek Csepelen van egy háza, és itt a házmester egy rendőr. Nagyon derék, megbízható embernek jellemezte, ki felajánlotta, hogy szívesen segít házigazdájának. Elmondta, hogy felesége szülei Gyöngyös mellett, egy kis tanyán laknak, egészen eldugott helyen, hol a személy- és vagyonbiztonság tökéletes. Ide ment volna a Rottmann család, az utazás alatt a rendőr és családjának okmányaival, ott pedig mint rokon[ok] szerepelt[ek] volna. Béla barátom soká gondolkozott, tanácskozott velem és más barátokkal, míg arra az elhatározásra jutott, hogy az idea egész kitűnő, aránylag könnyen kivitelezhető és mint mondta, a partner nagyon megbízható. Először elküldte értékeit, komoly összegű készpénzét, s várta az időt, melyet még nem látott elérkezettnek, hogy családjával együtt ő is lemenjen a tanyára. De most jött, ami általánosnak volt mondható és jellemzi a magyar mentalitást. Detektívek jelentek meg [a] lakásán és elvitték. A megbízható jóember, a rendőr jelentette őt fel, miután a pénz és értéktárgyak már nála voltak.

Karcsi is elhatározta, hogy nem vár tovább. Grosán Laci okmányai nála voltak, és így fogta magát, levette a csillagot és elment megfelelő lakást keresni. Buda jött legelőször is tekintetbe, mivel itt őt aránylag kevesen ismerték, és minthogy a városnak ez a része az, mely viszonylagosan nincs

OLOSZ LEVENTE

sűrűn lakva zsidók által. Hosszas keresés után, mert nemcsak, hogy megfelelő, de még kevésbé megfelelő albérleti szoba sem volt kapható, talált egy aránylag kedvező kivitelű bútorozott szobát a XI. ker[ület]. Horthy Miklós út 72. sz. alatt egy fővárosi mérnök özvegyénél, aki két kisgyermekével lakott együtt. Ez főleg azért felelt meg, mert az asszony háztartásával és gyermekeivel eléggé el volt foglalva, és így nem sok ideje jutott kérdezősködni az albérlőre. A lakás megvolt, de hátra van a nehezebbik rész, a rendőrségi bejelentés, élelmiszerjegy és elhitetni a házzal, hogy van-e, és mi a foglalkozása. Férfiaknak 16–70 év között lakásváltoztatás esetén a bejelentőhivatalban a kijelentő lapot is be kell mutatni. Ekkor jött a hamis bejelentőlap, vagyis a rendőrségen nem történt meg a bejelentés, hanem csak a bejelentőlap szelvénye, melyen a bélyegző hamis volt, lett bemutatva a háziasszonynak és a házfelügyelőnek aláírás végett és a lakók betűsoros nyilvántartójába, melyet a házfelügyelő vezetett, bevezetve. Foglalkozás: egy állami vegyészeti gyár alkalmazottja, s mint ilyen, itt is kapja az ellátást, és így megoldódott egyúttal az élelmiszerjegy problémája is. Munka-ideje déltől estig tart, és így nem okoz feltűnést, ha esetleg délig otthon tartózkodik.

De nem olyan könnyű a dolog, mint ahogy így olvasva kinéz. Dacára annak, hogy bár nem rövidlátó, most szemüveget hord, hogy legalább az első pillantásra ne ismerje meg senki, és esetleg nem rosszakaratból, de meggondolatlanul üdvözlje őt és ezzel talán akaratlanul is, de elárulja. Nem izgalommentes kereszténynek lenni. Egyszer ebéd közben, legnagyobb meglepetés[é]re és nem kis ijedelmére, az őt kiszolgáló pincérben volt szakaszvezetőjét ismeri fel, szerencsére az nem ismerte meg. Természetes, hogy azután még a környékére sem ment ennek az étkezdének. Más alkalommal a külső Horthy Miklós úton jövet, egy ház előtt mentőkocsit pillantott meg, akaratlanul is megállt, nézve, hogy mi is történt. Utolsó pillanatban sikerült csak elkerülni az összeütközést az autóból kilépő mentőorvossal, aki jó ismerősünk, dr. Szigeti volt. Egy ízben ugyancsak vendéglőben, hol meglehetősen sok volt a vendég, egy idegen idősebb úr kért engedélyt, hogy asztal[á]hoz ülhessen. Beszélgetésbe elegyedtek egymással: hát ön mivel foglalkozik kedves fiatal barátom, kérdi az idegen. Állami alkalmazásban vagyok, felelte Karcsi ([a] Grosán névre szóló munkakönyvben műbörkészítő a foglalkozás), vegyészeti osztályon. Szervusz kedves öcsém, hiszen akkor kollégák vagyunk, én az állami anyagvizsgáló intézet főtisztviselője vagyok, volt a válasz, és te melyik osztályon dolgozol? Sajnos erre nem felelhetek, hadi jelentőségű beosztásom van. Igazad

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

van, nem szabad fecsegni. Karcsi amilyen gyorsan lehetett, fizetett és elpárolgott, nehogy még több, részére kellemetlen kérdést intézzon hozzá barátságos asztaltársa. Benedeknél, [a] háziasszonynál vendégek vannak. A késő esti órákban hazatérő fiatal szobaurat bemutatja a társaságnak. Néhány nappal később a villamoson egy rendőrtiszt üdvözlí Karcsit, aki szintén Benedeknél volt ezen az estén. Az előző napokban, miután felcsapott Grosán Lacinak, néhány ízben feljött még hozzánk, útközben csillagos kabátot véve fel, tekintve azt, hogy nálunk a házban ismerték, de később, mivel az elég komplikált és veszélyes volt, inkább a barátunknál, Bencze Andoréknál, a XI. [kerület] Stoczek u. 11. szám alatt találkoztunk.

[A] Somló család legifjabb tagja be volt vonulva, de szerencsére Budapesten voltak, a Vörösmarty utcai skót iskolában, és így, míg a rendelet ki nem jött, melynek értelmében a zsidó munkaszolgálatosok hadifoglyoknak kezelendők, rendszeresen és gyakran haza járt. Somló Évi felcsapott szintén kereszténynek, ismerősüknek valahol kint az Orczy úton volt egy tejcsarnoka, és az asszony az üzlet hátsó részében, mely el volt különítve, lakott. Ide vette maga mellé lakótársnak Évit. Nem emlékszem pontosan, de még aránylag is magas árat kért, ha jól emlékszem, 6 hónapra kérte előre a pénzt. Rövid néhány nap után még azt is felemelte, amit meg is kapott, lévén más választás nem volt. Okmányai valódiak voltak. Mamája, Tonka néni egy nap feljött hozzánk búcsúzni. Ő is máshova ment lakni mint keresztény. [Somló] Dezső bácsi is úgy tervezte, hogy oda megy, ahova a felesége, de még nem látta elérkezettnek az időpontot, valamint egy vagy két okmánya hiányzott neki. Egy kisebb gyár házmesteréhez mentek és úgy tervezték, amíg a veszély el nem múlik, nem mozdulnak ki a szobából.

Apuka hosszas rábeszélésünkre elvben elhatározta magát, hogy felcsap kereszténynek. Különböző érveket hozott fel ellene: ilyen öregembernek, mint én, mi baja is történhet, ha bemegy lakni a zsidó házba, de mi, okulva a külföldi példákra, hol nem voltak tekintettel, ha zsidóról volt szó, sem nemre, sem korra, rábeszéljük őt. Karcsi lakást keresett a részére. Napokig nem talált semmit. Egyszer csak meglátta egy Horthy Miklós körtéri trafikban, hogy a XI. ker[ület]. Temesvári utca 5. szám alatt garzonlakás kiadó. Gyorsan kiment, megtekintette, a lakás és az ár megfelelt. A házigazda kint volt az orosz fronton, felesége pedig haza szándékozott utazni [a] szüleihez Makóra, és így szívesen kiadta a lakást szeptember 1-ig, ekkor május vége felé volt. Nagyon örültünk, hogy három hónapra biztosítva volt a lakás, hiszen addig régen vége lesz a háborúnak, mondtuk. Sajnos nagyon nagyot tévedtünk. A háziasszony referenciát kért, és mi megadtuk barátunkat, Er-

OLOSZ LEVENTE

déli Kálmán sportárukereskedő címét – Teréz krt. 31. –, kivel állítólag az új bérlő üzleti összeköttetésben áll mint fakereskedő, és ő skilégeket¹⁰⁵ szokott tőle vásárolni. Apukának semmiféle okmánya nem volt, csupán egy üres polgári személyi lapunk volt. Milyen nevet, vallást, kort stb. adatokat írjunk bele? Nagyrészt Karcsi fehérneműjét vitte magával, melyben R. K. monogram volt. Mint jó erdélyi szászhoz, ki Szászrégenben született, jól illett a németes hangzású Renz Kázmér név. Foglalkozása fatermelő és mivel – mint korábban említettem – 70 éves korig kijelentőt is kértek, a kora ebben az időben 71 éves volt. Szegény nagyon nehezen határozta el magát, dacára annak, hogy a lakás már kivéve és kifizetve volt, hogy oda menjen lakni. Ezután elutazásunkig csak két vagy három ízben találkoztunk.

A németek végigrabolták az országot, főleg a vidéket. A pályaudvarokon számtalan esetben lehetett látni vonatot, a vagonokon [a] következő szövegű német nyelvű, hatalmas felírás: „Liebesgaben aus Ungarn”,¹⁰⁶ ez volt a hivatalos rabolt holmi, de amit privát szorgalomból, önhatalmúlag vettek el a zsidóktól az SS, SA, Gestapo és a Wehrmacht, az sem maradt el mennyiségben az előbb említettől.

[A VIDÉKI GETTÓK VISZONYAI]

Országszerte megalakították a gettókat. A sorrend a következő volt. Először egy tágabb területre, később egy egész[en] szűk területre [került], majd pedig palánkkal elhatárolt rész lett a gettó. A gettóban katasztrofális volt a helyzet. Nem beszélve a lehetetlen elhelyezésről, mely rendszerint valamely téglagyár volt, mely nem is épület, hanem egy kőbánya [a] hozzá tartozó fedett, de oldalt nyitott téglaszáritó pajtákkal, vagy pedig a cigánynegyed néhány egészségtelen viskója, melyet magas, gyakran 4–5 méteres kerítés vett körül. A deszkák közötti réseket be kellett tapasztalni, és az esetleg utca felé néző ablakokat teljesen, átláthatatlanul befesteni vagy bedeszkázni. Elvben két m² terület jutott minden felnőtt embernek, de [a] gyakorlatban még 1/2 m² sem. Igen sok helyen nem volt ivóvíz, az ételmezési viszonyok majdnem a nullával egyenlők. Ennek folytán a higiénia és az egészségi viszonyok olyan stádiumban voltak, mely szinte elképzelhetetlen.

¹⁰⁵ A síléc régies megnevezése.

¹⁰⁶ Magyarul: Szeretetadományok Magyarországról.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

Mindezeket betetőzték a csendőrök és egyéb hatósági szervek embertelen, szadista kínzásai. Ahol nem volt téglagyár vagy hasonló helyiség, ott a zsidó templom szolgált gyűjtőhelyül a zsidóknak. El lehet képzelni, hogy milyen volt a helyzet egy kis templomban, ahol 150–200 ember részére volt ülőhely, s 1000, esetleg még több személyt préseltek össze. Veszprémben, hol szintén a veszprémi és környékbeli zsidók nyertek elhelyezést a templomban, leszakadt a túlszűfolttság miatt a női karzat. A keresztény lakosság teljesen elzárkózott a segítségnyújtástól. Nagyon kevés helyen fordult elő, hogy esetleg élelmiszert vagy egyéb apróságot akartak volna a gettóba beküldeni vagy becsempészni. Igen sok helyen a lakosság a zsidók által alig egy-két órája kényszerből elhagyott lakást teljesen kirabolta.

A zsidóság teljesen törvényen kívül állott. Az a szomorú esemény is mutatja ezt, melyet kedves barátom és menekült társam, dr. Takács Sándor gyermekorvos mesélt nekem. A debreceni gettóban történt. X. Y. főorvos az esemény hatása alatt, talán pillanatnyi elmezavarában, injekciókkal megmérgezte családját, majd maga is öngyilkosságot kísérelt meg. Úgy látszik azonban, hogy a saját magának szánt méregmennyiség nem volt elegendő, és így ő életben maradt, családjának többi tagjai azonban mind meghaltak. A rendőrség nem küldött ki halottkémeket, mint más halálesetnél szokott, úgyszintén a tettes ellen sem indított bűnvádi eljárást és nem tartóztatta le. Bántatlanul hagyták ezt az alapjában véve közönséges gyilkost járkalni a gettó falain belül, a többi zsidó között.

A marosvásárhelyi és ennek környéke zsidóit, mivel nem találtak alkalmas helyiséget, hol őket elhelyezhessék, a város határában, egy erdő szélén, a szabadban helyezték el a közel 5000 főnyi zsidóságot. Még csak annyi fáradtságot sem vettek maguknak a hatóságok, hogy deszkákat bocsássanak ennek az elég nagyszámú tömegnek a rendelkezésére, hogy gyermekeik és betegek részére bármilyen primitív, de mégis fedett helyről gondoskodhasson. Ez még április végén történt, mikor is az erdélyi hegyek között nem ritkaság a hóesés. Mikor ilyen irányú kéréssel fordultak a hatósághoz, hivatkozva a zord időjárásra, „majd megvéd benneteket a szögesdrót a hidegtől”, volt a válasz.

Munkácson, hol kb. 15 000 zsidót tömörítettek össze jóformán minden élelmiszer nélkül, tragédiák játszódtak le. Szülők [a] gyermekeik kezéből szakították ki azt a kis kenyérdarabkát vagy ételhulladékot, amit azok valahol találtak vagy loptak. Itt a kivételezett zsidókat nem vitték be a zárt gettóba, ellenben néhány napra a zsidók gettóba zárása után, hajnalban német katonák lakásukról elhurcolták őket, és minden különösebb forma-

OLOSZ LEVENTE

lítás megkerülésével agyonlőtték [mindannyiukat]. Munkács volt az egyetlen város Magyarországon, ahol a zsidók, mikor deportálásukra került sor, ellenállást tanúsítottak. Sajnos nem sok eredménnyel, mert a külföldre való szállításukat nem tudták még ezen az úton sem elkerülni, az egész ellenállásnak egy eredménye volt, mégpedig nagyon szomorú eredménye, hogy a transzportot megtizedelték a csendőrök. Néhány bátor, de inkább szerencsés fiatalabb embernek sikerült csak az éjszaka leple alatt megszökni és Budapestre eljutni.¹⁰⁷

Kassán, hol magas kőkerítéssel volt a gettó elkerítve, néhány fiatalabb korú fiú és lány megkísérelte a gettóból való szökést. Az őrt álló csendőrök észrevették [őket], utánuk lőttek és egy leányt, valamint több fiút halálos találat ért. A holttesteket elrettentő példának több napig nem volt szabad eltemetni.¹⁰⁸ A többi szökevényeknek sikerült szerencsésen Budapestig eljutni, hol, mint keresztények, hamis okmányokkal igyekeztek a nagyváros forgatagában eltűnni.

Ungváron, hol két helyen volt a gettó elhelyezve, a téglagyárban kb. 10 000, a Grünfeld-féle fatelepen kb. 4000 ember, egy merész cselhez folyamodtak. A kisebbik létszámú tábor néhány lakóját tífuszbacillussal fertőzték meg. A nagyobbik tábor deportálták, a kisebbik a járvány miatt viszsza maradt, hogy meddig és azután mi történt velük, azt nem tudom.

Kecskeméten az egész Duna-Tisza köz[ének] zsidóságát koncentrálták. A gettó parancsnoka a hírhedt újvidéki hóhér, Zöldy [Márton]¹⁰⁹ százados volt. Elképzelhetjük, hogy hogyan bánt a teljesen védtelen, kiszolgáltatott zsidókkal. Itt már nem is mint magyar, hanem mint egy német század parancsnoka, német századosi egyenruhában volt. Előfordult, hogy a nőket teljesen levetkőztetve órák hosszat sétáltatta az udvaron a csendőr- és rendőrlegénység szórakoztatására. Ő maga ezalatt azzal töltötte idejét, hogy szöges korbáccsal sétálgatott a meztelen nők között, és ki útjába került, kíméletlenül verte.

¹⁰⁷ Nem tudunk a munkácsi deportálások során történt tömeges ellenállásról, bár néhány személynek sikerült megszöknie. Frojimovics, 2013: 259–261.

¹⁰⁸ A leírt esemény valóban megtörtént. Lásd erről Csíki, 2003: 393.

¹⁰⁹ Zöldy Márton (1912–1946) csendőrszázados. 1942-ben a helyi csendőralakulatok parancsnokaként részt vett az újvidéki vérengzésben. Utóbb – több magas rangú tiszttel együtt – hadbíróági eljárás indult ellene, de sikerült Németországba szöknie. A megszálló német csapatokkal visszatért, és tevékenyen részt vett a gettósításban és deportálásban. Bár több településen és gettóban is megfordult (Gyöngyös, Hatvan, Szeged és Kiskunfélegyháza), kecskeméti tevékenységéről nincs információ.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

Dunaszerdahelyen aránylag csak a gettó utolsó napjai voltak borzalmasak. A német megszállást követő harmadik vagy negyedik napon német katonák hivatalos formák között kirabolták a zsidó üzleteket. Az összeszedett árut zsidóktól elkobzott járművekre rakták, néhány silány holmit átadtak a községi előjárásának a helybeli ínségesek között szétosztás céljára, a többit pedig elvitték. Ekkor vették el a Mamáék újonnan rendbehozott teherautóját, valamint mechanikus számológépét és az írógépet. A férfiakat behívták 18-tól 50. évig katonai munkaszolgálatra, akkor vonult be Alfréd sógorom is. Az ország különböző részeibe szóltak a behívók. Ő Komáromba, az Igmándi erődbe került. Innen jártak a légitámadások által megsérült Vacuum Oil Comp[any]. almásfüzitői telepére a romokat eltakarítani.¹¹⁰ Rózsi sógornőm a vele hasonló korú, 16–22 éves lányokkal a környékre került mezőgazdasági munkára. A cselédlányokat, kiknek a zsidó munkaadót ott kellett hagyni, állítólag Szerbiába vitték munkára. De ezt egészen megbízhatatlan hírforrásból, egy [duna]szerdahelyi asszonytól, Bukchernétől¹¹¹ tudom. Sőt, még azt is mesélte, hogy az ezeket szállító vonatot útközben bombatalálat érte, és a kb. 200 főnyi utas közül csak 60 maradt volna életben.

Itt [Dunaszerdahelyen] is megkezdtek a zsidók összeköltöztetését.¹¹² Először csak a három főbb utcát zsidótlanították. Ez még nem volt nagyon kényelmetlen, mivel a lakások elég nagyok voltak. Egy hétre rá jött a parancs, hogy zsidó nem lakhat máshol, mint az újabban kijelölt három utcában. Itt már 20, esetleg még több ember is került egy szobába. Mert nem szabad elfelejteni, hogy Dunaszerdahelyen közel 3000 zsidó volt, és ehhez még oda hoztak a környékből körülbelül 1000 személyt. Ekkor hoztak oda idegen, nem odavaló csendőröket. Mivel a helybeliekkel többé-kevésbé a lakosság ismeretségben volt, 150 erre a célra kiképzett és gyakorlott csendőr jött. A kémelhárító iroda is kiküldte embereit, akik a legválogatottabb kínzások-

¹¹⁰ A Vacuum Oil Company Magyarország legnagyobb ásványolaj-finomító vállalata volt, 1899-ben alapította a New York-i székhelyű Vacuum Oil Co. Az almásfüzitői finomító 1904-ben kezdte meg a termelést. Miután Magyarország 1941. december 12-én hadat üzent az Egyesült Államoknak, az 1939. évi II. törvény alapján 1942. január 17-én a vállalatot állami kezelésbe vették, s feladata ezt követően a német hadigépezet kiszolgálása volt. 1944-ben már a szövetséges légitámadások kiemelt célpontjának számított.

¹¹¹ Minden bizonnyal elírás, feltételezhetően Buchnernéről vagy Buckhnergéről lehetett szó.

¹¹² A dunaszerdahelyi holokauszt részleteiről lásd Simon 2014.

OLOSZ LEVENTE

kal igyekeztek az emberekből kiszedni, hogy hová rejtették el értékeiket és ékszereiket. Loló sógornőmet is beidézték, 2 napig ott tartották, megkínózták. De neki nem volt semmi bevallani valója, így aztán hazaengedték.

Leküldtük házfelügyelőnket, Román Józsefet, hogy ha lehet, beszéljen Mamáékkal, de dolgavégezetlenül jött vissza. 20–25 lépésnyire álltak a csendőrök a kijelölt útvonalon és nem volt emberfia, ki a gettót megközelíthette volna. Fenn volt nálam a báránybőrbe bújt farkas, a szélsőséges jobboldali gondolkodásáról híres, vagy inkább hírhedt asztalosmester. Hát bizony sajnálja a zsidókat. Ha nem is ilyen formában, de megérdemlik a sorsukat a zsidók, „eleget harácsoltak össze”. Ezeket a szavakat használta Mátis Gyula.¹¹³

A mezőgazdasági munkán dolgozó fiatal nőket is visszahozták a gettóba. Posta sem jött már rendesen, cenzúrázva lett, de nagyon kevés levelet engedtek tovább. Általában kevés gettóban volt megengedve a levelezés és csomagküldés. Volt sok gettó, ahol nem volt hivatalosan megtiltva csomagot vagy levelet küldeni, de a címzett sohasem kapta kézhez a gyakran kincseket érő, legalábbis az ínségben levőknek kincsnek számító tartalmú küldeményeket.

Stern Gizi néni és Miksa [?] bácsi – nem tudom, hogy minek nevezzem, bátorságnak vagy elszántságnak – öngyilkosságot követtek el. A bácsi életben maradt. Pár napra rá, szerda volt, váratlan parancs jött: a zsidókat a zsidó templomban, a hozzá tartozó hitközségi épületben és a rabbilakásban kell elhelyezni. Elképzelhetetlen zsúfoltság uralkodott, 4000 ember volt itt. Csak a betegeknek és gyermekeknek jutott fedél. Ide már a néhány, honvédségi kivételezettséggel rendelkező személyt, kik eddig még a sárga csillag viselésére sem voltak kötelezve, is betettek. Élelmezésükről nem gondoskodott senki, csak néhány könyörületes szívű keresztény küldött be csekély mennyiségű élelmiszert. De mi az 4000 kiéhezett embernek? Olyannyira romlott az élelmezési helyzet, hogy az a néhány német katona (szám szerint négy), kik a város katonai parancsnokságát képviselték, léptek közbe és kötelezték a várost, hogy gondoskodjanak a zsidók ellátásáról. Ennek eleget is tettek, de nem hiszem, hogy elég lett volna a nagyszámú közösség akárcsak részleges kielégítésére. Csomagot csak annyit hozhattak már ide magukkal, amennyit kézben vagy háton el tudtak vinni. Csak hátizsákot vagy kis kézi, kendőbe göngyölt csomagot hozhattak, bőrröndöt, ládát nem.

¹¹³ A nevet utólag, tollal írták be.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

Sokféleképpen próbálkoztunk, hogy a családot ebből a szomorú helyzetből kimentsük. Deutsch Nándor említette, hogy megpróbálja, hogy a repülőtéren, ahol mint munkaszolgálatos, a német repülőter-parancsnokságnál volt beosztva, [az] egyik német őrmestert rábírni, hogy német katonai teherautóval menjen Dunaszerdahelyre és a német katonai ruha tekintélyével a családot elhozza. A másik, talán valószínűbbnek hangzó dolog az volt, amit Ungár Lipi barátunk, illetve Weisz Margit unokatestvérünk férje mondott, hogy egy ismerőse, egy magas rangú katonatiszt rendőrt küld elfogatóparancssal, és ily módon próbálja őket Budapestre hozni. Sajnos azonban egyik sem sikerült. Az a véleményem, hogy már eredetileg sem volt semmi alapja egyik formának sem, csak mind a ketten nagyizoltak, hogy milyen jó rokonok és milyen jó emberek.

Június 15-én ők sem tudták sorsukat elkerülni, a 4000 embert vagonra rakták, csekély mennyiségű kenyeret és vizet kaptak a bizonytalan ideig tartó útra. A poggyászukat, mely egész vagyonukat képezte, hogy több hely jusson az embereknek, 2 külön e célra rezervált kocsira tették. Egy vagonba, marhavagonról van szó, 70–80 embert tettek. A vonat elindult, a csomagokkal megrakott kocsik lemaradtak. 2 nappal később még a komáromi teherpályaudvaron vesztegelt a szerelvény a meleg júniusi napsütésben, lezárt ajtókkal. Azóta sajnos nem tudunk róluk. Loló kisfia ebben az időben, mint hallottuk, tüdőgyulladásban feküdt. Reméljük, hogy az utat azonban jól bírta.

Néhány nappal később feljött hozzánk egy dunaszerdahelyi asszony, Mamaék egyik volt munkásának felesége és mesélte, hogy Rózsi sógornőm a vonathoz vezető útjában odaszólt neki, hogy keressen fel minket, és kérjen a részére ruhaneműt, hogy majd ő, kinek Rózsi majd meg fogja írni a címét, küldje azokat utána. Ilyen gyerekmesével próbált tőlünk különböző dolgokat kicsalni. Úgy látszik, hogy az osztozkodásnál neki talán nem jutott elég a prédára hagyott zsidó vagyonból.

Még a gettóban voltak, nem a templomban, Haar Gyulánál, kinek felesége, a Reizi néni a Mama testvére, laktak, ez a ház is csendőrkordon által határolt területen volt és itt lakott az egész rokonság, felkeresett bennünket Bábel Ferenc, volt sofőrünk, ki szintén ezen a területen belül lakott és így, ha nehezen is, de tudott velük érintkezést találni. Hamarjában összeállítottunk egy csomagot különböző tartós élelmiszerekkel, mert mi akkor már tudtuk, hogy mi következik a szoros összeköltöztetés után. Kárpátalja városaiból akkor már javában folyt a deportálás. Reméljük, hogy a csomag eljuttatott rendeltetési helyére és szerény tartalmához képest jó szolgálatot tett.

OLOSZ LEVENTE

A gettók belső rendjére zsidó rendőröket neveztek ki [sic!], kik teljhatalmat kaptak a rend fenntartására. Pécssett például még képletes fegyvert is kaptak göcsös botok alakjában. Sajnos a zsidó rendőrök, nem tudom, privát szorgalomból-e, vagy mert meg voltak félemlítve, de nagyon csúnyán és agresszíven viselkedtek testvéreikkel szemben. Éppen a pécsi, valamint a szabadkai gettók voltak azok, kiket [sic!] vitéz Endre László belügyminisztériumi államtitkár látogatásával megtisztelt.¹¹⁴ A sajtó dicshimnuszokat zengett a volt alispán bátorságáról: „csendőrkíséret nélkül fegyvertelenül járta végig a gettókat”. Nagy bátorság kellett néhány megkínzott, kiéhezett, fegyvertelen ember között csak civil rendőr kíséretében járkalni.

[MUNKASZOLGÁLATON]

A zsidók nemcsak vidéken, hanem a fővárosban is be lettek munkaszolgálatra híva, úgy a férfiak, mint a nők, egyéni behívók által. A nők általában a gyermektelenek és hajadonok 30. évig. A férfiak 18–50-ig. Engemet is behívtak május közepén, a behívó május 24.-re, Jászberénybe szólt. A Zsidó Tanács mint közület szintén igényelt egy munkaszolgálatos századot, mely alakulat a tanács munkatársaiból állt. Egy század létszáma kb. 200 ember, az érdekelt munkatársak száma kb. 600, így tehát azokat igényelték ezen alakulat részére, kik a hitközségi alkalmazottak baráti köréhez és rokonságához tartoztak, ennek folytán a lakáshivatali ügyosztály, mely túlnyomórészt ilyen személyeket foglalkoztatott, egyedül 160 mentesítést kapott és a többi 40 megoszlott a fennmaradó 360 érdekelt között. Így tehát csak nagyon kevesen és én sem kaptam meg a felmentést. Bevonultam. Az orvosi vizsgálat lutri volt. Kinek, hogyan sikerült a betegséget a felülvizsgáló orvosnak el- vagy bemesélni, mert egyáltalán nem vizsgáltak meg senkit sem. Nekem, úgy látszik, szerencsém volt, mert minden további ceremónia nélkül, egy perc alatt munkaszolgálatra alkalmatlannak minősített, és így leszereltem.

Ezzel azt hittem, hogy egy hosszabb időre megszabadultam a munkaszolgálat gondjától, de tévedtem, mert 2-3 nappal később megjelent egy hirdetemény a zsidók általános mozgósításáról. Az én korosztályomnak jú-

¹¹⁴ Endre László államtitkár nemcsak a pécsi és szabadkai gettót tekintette meg, hanem mindazokat, ahonnan utóbb deportáló szerelvényeket indítottak. Szabó, 2026a: 160–164., 170–174., 176.; Szabó, 2026b: 67., 88–89., 94–95.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

nius 5-én újból kellett jelentkezni, illetve bevonulni. A falragasz szerint újból Jászberénybe kell mennem. Bevonuljak-e, ne vonuljak-e be? Nem tudta az ember, mikor és hogyan cselekszik okosan, ha bevonul, esetleg mentesül a zsidó polgári lakosság ellen irányuló kegyetlen rendelkezések alól, de viszont teljesen megszakad az összeköttetés[e] a családdal. Ha nem vonul be, akkor megspórolhatja azt, hogy kimenjen a harctérre, nehéz a választás. Mégis úgy láttam okosabbnak, ha mindent elkövetek, hogy a családommal maradjak együtt. Rottmann [Ferenc] Béla barátommal, kivel már jó néhány bevonulást és szerencsés leszerelést együtt csináltunk végig, leültünk beszélgetni és gondolkodni, mi legyen a következő teendők? Ekkor már vasárnap volt, és másnap, hétfőn reggel kellett Jászberényben az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj parancsnokságánál jelentkezünk. Az idő rövidsége miatt nem volt már nagy választásunk. Egyet tudtunk csak megpróbálni, önkéntesen besétálni az oroszán ketrecébe, vagyis az SS hadikórházba gépkocsivezetőnek vagy kísérőnek jelentkezünk. T[udni]i[Ilik]. ez mentesített volna a bevonulástól, mivel azonban vasárnap volt és a kórházparancsnok nem volt [a] hivatalában, így csak az irodakisasszonnyal tudtunk beszélni, ki mondta, hogy tudomása szerint szükségük van a fenti beosztásban emberekre, de felettese nélkül nem vehet fel minket, hanem jelentkezünk ugyancsak őnála másnap. Mivel azonban nekünk másnap reggel már bevonulási helyünkön kellett lennünk, így tárgytalanná vált a dolog. Vasárnap este vettem a felszerelésemet, nehéz szívvel búcsút vettem enyéimtől, hiszen teljesen bizonytalan volt, hogy mikor fogom őket újból viszontlátni, na meg azért is, mert egészen kilátástalan és kétségbeejtő volt a helyzet, mivel a vidéki városok zsidóságának a deportálása ebben az időben már nagyban folyt, és nem volt kétség az iránt sem, hogy előbb vagy utóbb a fővárosi zsidóság is hasonló sorra fog kerülni.

A Keleti pályaudvar előtt a bevonuló zsidók ezrei voltak. Más bevonulásoktól eltérően senkit senki nem kísért ki, mivel állomás vagy pályaudvar környékére zsidónak menni nem volt tanácsos, hiszen mindig ki volt téve a letartóztatás veszélyének. Bennünket, bevonulókat rendőrök fogadtak a bejáratnál, és bár csak néhány perc hiányzott a vonat indulásához, mégsem engedtek be a peronra, hanem az állomásépület előtt sorakoztattak bennünket, és azt az utasítást kaptuk, ha majd a különvonat [megérkezik], melyet rendelkezésünkre fognak bocsájtani, mivel a rendes menetrendszerű vonaton a bevonulók e nagy tömegének még csak részben sem volna helye, szólni fognak. Közben már éjfél lett. Ekkor egy vasúti tisztviselő távozásra szólított fel bennünket azzal, hogy légiveszély van, a pályaudvar környékén

OLOSZ LEVENTE

tartózkodni veszélyes és tilos, és az előre látható légiriadó miatt a vonat reggel előtt amúgy sem lesz indítva.

Képzeltetik, mily nagy volt otthon a csodálkozással vegyes meglepetés, mikor én jóval éjjel után váratlanul visszajöttem. Bár csak rövid pár óra volt az egész, mégis egy különleges ajándék volt ez mindannyiunknak. Reggel 5 órakor már újból kint voltam az állomáson sok száz bajtársammal együtt. Körülbelül 7 óráig ácsorogtunk újból, mikor végre jelezték, hogy a szállításunkra szánt szerelvény előállott. Ez volt az első eset, jó néhány bevonulásom közül, hogy marhaszállító kocsiban utaztam. Beszálltunk, és 9 óra felé megérkeztünk Hatvanba, hol át kellett szállni. Itt a leszállók tömegét egy katonatiszt – ha jól emlékszem századosi rangban – fogadta. Több százan, de lehet, hogy jóval ezren felül voltunk. Felsorakoztatott bennünket és legnagyobb csodálkozásunkra az oszlopot elindította. Mentünk, mentünk, több mint másfél óra gyaloglás után, kb. 7-8 km-t tehettünk meg, ami – tekintve elég nehéz tábori felszerelésünket és a júniusi jó forró napsütést – bizony fárasztó volt. Egy folyó partjára, a Zagyvához értünk, itt azt a parancsot kaptuk, nehogy elmenjünk bárhova is, mielőtt tőle további utasítást nem kapunk. Mi nem értettük ugyan e rendelkezés értelmét, és bár nem tartoztunk sem ennek a tisztnek, sem bármilyen más katonai hatóságnak a fennhatósága alá, hiszen nem voltunk még bevonulva, de a melegtől, [a] fáradságtól és az események izgalmaiktól olyannyira el voltunk fásulva, hogy gondolkodás és ellenkezés nélkül teljesítettük a parancsot. Semmittevással telt el az egész nap. Este kilenc óra volt, mikor egy kerékpáros katonára jött értünk és felszólított, hogy rendezett alakulatban azonnal vonuljunk a hatvani állomásra. Mikor ide érkeztünk, [akkor] kaptuk meg e különleges utasításra a magyarázatot. Előző este azok[nak] a szerencsés vagy mondhatjuk szerencsétlen bevonulók[nak], kiknek sikerült még az esti vonattal Budapestről eljönni, a hatvani állomáson 2-3 órát kellett várniuk a jászberényi csatlakozásra, és e várakozás alatt egy elég nagyszámú tömeg az elsötétített pályaudvaron megtámadta a várakozó bevonuló munkaszolgálatosokat, felszerelésük nagy részét elvette, ami szinte pótolhatatlan volt, és nem riadt vissza a tetteges bántalmazástól sem. Csodálkoznak talán azon, hogy [az] ellenkezés nagyon gyenge volt, de tekintetbe kell venni, hogy a támadók nagy része katona, sőt csendőr volt, akik fegyverrel voltak felszerelve.

Egy másik ok, amiért ez az igazán emberséges tiszt ezt a kéretlen sétát csináltatta velünk, az volt, hogy aznap néhány zsidókat deportáló vonat volt jelezve átmenőben, sőt a hatvani gettó férfilakosságát is aznap vitték

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

el. Félő volt, hogy a mi csoportunk egészben vagy részben esetleg a csendőrök kezébe kerülhet, ha az állomáson várja a csatlakozást, kik nem riadtak vissza – bárki legyen az, ha zsidó – egy külföldre irányított vonatba kényszeríteni.¹¹⁵ Ez nem elképzelés volt, hanem volt már rá példa előzőleg, hogy bevonulókat, leszerelőket vagy katonai levéllel rendelkező munkaszolgálatos csoportokat, kik állomáshelyükre igyekeztek, deportáltak.

A bennünket tovább szállító vonat már várt ránk. 14 vagy 16 marhavagon állott rendelkezésünkre. Legkomikusabb az volt, hogy a mozdony után következő vagonon egy hatalmas páncélkocsi állt, melynek ágyútornya a mi vagonjaink felé volt irányítva. Kis fantáziával úgy is lehetett nézni, mintha az ágyúcső kényszerítene bennünket e[zen] utazásra. Éjjel felé megérkeztünk a jászberényi állomásra, honnan tízpercnnyire volt az úgynevezett új laktanya, egy nagyon szépen gondozott barakktábor, ennek bejáratánál Zentay [Iván] ezredes¹¹⁶ fogadta a társaságot: „na maradt még Pesten zsidó?”, szolt a fogadtatás. „A laktanya éjjel zárva van, várjatok itt, majd reggel sorra kerültök.” Mi, úgy ahogy tudtunk, részben az úton, részben az utat szegélyző vízlevezető árokban helyezkedtünk el, és bizony, mivel elég fáradt volt az egész társaság, percek alatt elaludtunk. Reggel beengedtek bennünket, itt tudtuk meg, hogy a néhány nappal előzőleg velem együtt bevonult emberek egy része a közeli Mizsepusztán van még, nagyobb része azonban Szolnokra, ami kb. 50 km[-re] van, onnan lett vezényelve a légítámadások által okozott károk rendbehozatalára és a romok eltakarítására. Tudniillik a szövetséges légi haderők Magyarország vasúti csomópontjai és nagyobb városai ellen irányuló támadásai még jobban fokozódtak (lehet, hogy ez csak bebeszélés), miután a zsidók deportálása Magyarországról megkezdődött. Ebben az időpontban történt többek között Szolnok nagyarányú bombázása is.

¹¹⁵ Zöldy Márton csendőrszázados valóban arra kényszerítette a Budapest és Jászberény között vonatokon szállított munkaszolgálatosokat, hogy szálljanak át az Auschwitz felé tartó vonatokra. Lówy, 2006: 554.

¹¹⁶ Zentay Iván (1893–1948) honvéd ezredes 1944-ben a jászberényi kiegészítő parancsnokság parancsnokaként működött. Híres volt a zsidó munkaszolgálatosokkal szembeni kegyetlenkedéseiről, ezért a munkaszolgálatosok „Rettenetes Ivánként” emlegették. Szerepe volt a bori munkaszolgálatra irányított századok kiválogatásában is. 1947-ben háborús bűnök miatt körözték, majd 1948 szeptemberében elfogták. A népbíróság háborús bűntett miatt halálra ítélte, majd kivégezték. A Nyugati pályaudvaron elfogták a bori bányák hóhérát. *Világosság*, 1947. november 27., 4.; Hurokra került Zentay ezredes. *Szabadság*, 1948. szeptember 19., 3.

OLOSZ LEVENTE

Késő délután került sor a mi csoportunkra is, mivel más korosztályok előző napról még hátra voltak. Érdekes volt, hogy az előbb említett Zentay ezredes, aki korábban a budapesti Ács utcai gépkocsizó laktanya parancsnoka volt, a hozzá beosztott zsidó gépkocsivezetőket, mint mondani szokás, falta, most egészen megváltozott, tréfálódzott, bolondozott velünk. Németgyűlölete még sokkal nagyobb volt, mint zsidógyűlölete. Ha valaki valamilyen német alakulat mentesítő igazolványát mutatta fel neki, hogy leszerelhesen, azt egyszerűen összeszakította, [s] „ez egy nagydarab szemét” felkiáltással az illetőt visszaküldte a sorba.

Orvosi vizsgálat jött. Csak amputált nyomorékokat engedtek [az] orvos elé. Mikor jelentettem és igazoltam, hogy 5-6 nappal ezelőtt ugyanitt betegség miatt leszereltem, nem vették tudomásul, hanem azt mondták, majd ha a századomnál leszek, jelentsem [a] parancsnokomnak, ki majd kórházba küld, és ha betegnek találják, majd leszerelnek. El voltam keseredve, tudtam, hogy ez mit jelent, előző bevonulásom, tapasztalataim alapján, mikor is 5 hónapig tartott, míg legalább 20 orvosi vizsgálat és nem sokkal kevesebb kórházi bajmegállapítás után sikerült csak leszerelnem. De mit tegyek, vártam. Egyszerre csak kihirdetik, [hogy] aki [az] előző év január és május között hadtest-felülvizsgálaton volt, az álljon külön csoportba. Én is az itt említett időpontban hadtest-felülvizsgálaton szereltem le, tehát jelentkeztem. Nem voltunk sokan, talán 50 ember lehetett. Mindenkinek előkeresték a felülvizsgálati naplóban a lapját, és ha megfelelő osztályozást találtak benne, úgy az illetőt a leszerelő csoportjához küldték. Megtalálták az én minősítésemet is, és szintén leszereltem. Érdekes, hogy a saját orvosuk egy héttel azelőtti leszerelését nem vették tudomásul, de az egy évvel azelőtti bajt, még ha esetleg az meg is gyógyult azóta (hiszen orvos most nem vizsgált meg bennünket), akceptálták, és az illetőt leszerelték.

Okulva az előző esti hatvani eseten, most már nem arrafelé mentünk haza, hanem inkább cipeltük nehéz felszerelésünket több mint 20 km[-en] keresztül, hogy a nagykáti állomás érintésével, mely nem vasúti csomópont, érijük el Budapestet. Itt még egy kis kellemetlen intermezzónk volt, amennyiben egy részeg szakaszvezető – esetleg, ha nem lett volna illuminált állapotban, akkor is megtette volna – kis csoportunkat egzecíroztatni kezdte. Néhányan nem törődtünk vele, és sikerült félreállnunk, de azt a néhányat, kiket elkapott, bizony jó néhányszor megfektette a porban és sárban. Nem szabad elfelejteni, hogy e bátor hadfi töltött revolverrel hadonászott. De közben szerencsére befutott a vonat, és mi felszállhattunk. Minden különösebb akadály nélkül sikerült megérkeznünk Budapestre és a Keleti pályaudvart sértetlenül elhagyni.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

[A BUDAPESTI GETTÓ LÉTREHOZÁSA]

Hát most leszereltem, megint otthon vagyok, mit csináljunk mostan? Lakást kéne felvenni! Okmányokat szerezni! És ami a legnehezebb, szinte kivihetetlen, élelmiszerjegyeket [szerezni], illetve nem is az élelmiszerjegy megszerzése volt a nehéz, mert ez csak pénzkérdés volt, hanem az élelmiszerjegy ki- és bejelentő [megszerzése], aminek a rendőrségi bejelentőhivatalon kellett keresztülmenni, természetesen, hogy párhuzamosan és azonos névvel, mint az okmányok. Okmányokat Erna és Zsuzsika részére már talán tudtunk volna kapni Pongó Gézától, ha nem is voltak elég komplettek, a hiányzókat lehetett volna hamissal pótolni, mindenesetre egy esetleges rendőri nyomozás esetén volt valami alap és valóság bennük. Magamnak pedig gondoltam, ha nem talállok jobbat, úgy Pongó Gézáét, ki ugyan 9 évvel idősebb nálam, fogom igénybe venni, vagy hamisítok magamnak megfelelő korral. Erna és a gyerek részére Székely Kalina Etáék ajánlották barátjukat, Gerőéket, kiket én is, ha nem is közelről, de ismerek. Gerőék Sashalmon laknak és ajánlkoztak, hogy hajlandók Ernát és a kicsit havi 1000 p[engő]. ellenében mint keresztény nyaralók[at] elvállalni. Gerő több ízben is fenn volt a részleteket megbeszélni, meg is állapodtunk elvben, csak még a kiköltözés időpontját nem állapítottuk meg. De ebből azután a közbejött váratlan események folytán nem lett semmi.

A Zsidó Tanácshoz egyik napon kb. 1500, néhány nappal később további 5000 levelezőlapot küldött át a Gestapo parancsnokság, azzal a megjegyzéssel, hogy ezen lapokra a választ 30 szavas levelezőlapon az érdekeltek juttassák majd el a Zs[idó] T[anácson] keresztül hozzájuk, és ők azt a címzeteknek a lehető legrövidebb időn belül továbbítani fogják. Ezek a szűkszavú, majdnem egyforma szövegű levelezőlapok a régebben pályaudvarokon letartóztatott, [a] kistarcsai internálótáborba és innen ismeretlen helyre szállított egyénektől jött[ek]. Postabélyegző nem volt egyiken sem, valószínűleg futár hozta őket. A keltezési hely mindenütt Waldsee, hogy ez hol van, azt akkor még nem tudtuk. A térképen, ha jól emlékszem, 3-4 ilyen nevű helységet találtam, leginkább az Alsó-Ausztriában levő Waldsee helységre tippeltek. A szöveg kb. az volt, [hogy] jól vagyok, dolgozunk, üdvözetet küldök és az aláírás. Ezzel a levélküldeménynel jött az első értesítés ismerősünktől, Brunner Verától is, ki még 2 [és] 1/2 hónappal azelőtt, március 20-án lett a pályaudvaron letartóztatva, és azóta semmi hír nem volt róla. Képzeltetik a szülők nagy örömét, mikor ezt a levelezőlapot azonnal elvittem nekik, hiszen gyermekükről majdnem hogy egy negyed

OLOSZ LEVENTE

éve semmit nem tudtak és a legnagyobb bizonytalanságban voltak. Bár most sem tudtak sokkal többet róla, de legalább [a] kézírását látták, és ez valamiképpen megnyugtatóan hatott.¹¹⁷

Egy újabb bombatámadás alkalmával találat érte a Columbus utcai és Mexikói úti kisegítő kórházakat. A betegeket és sebesülteket nem tudták máshol elhelyezni, így tehát a Zs[idó] T[anács] székházának több földszinti helyiségét használták fel erre a célra.

Újból egy rendelet jelent meg. Ez nem országos, csak budapesti vonatkozású volt. Mivel a zsidóknak nyilvános helyiséget (kávéház, színház, mozi) látogatniuk nem szabad, kizárólag az erre a célra megjelölteket, mely helyiségek feltűnő táblát tartoztak kiakasztani: „Ennek a helyiségnek az elkerített és megjelölt részében zsidók is tartózkodhatnak”. Egyidejűleg fel is sorolja azokat az étkezdéket, kávéházakat, sőt mozikat is, ahova a zsidók járhattak. Akár hiszitek, akár nem, voltak még oly buta és durva érzésű emberek, kik nem szégyelltek magukat, és ebben a nehéz és válságos időben moziba jártak szórakozni, mert voltak olyanok.

Egy másik rendelkezés is életbe lépett, mely tudatta a főváros sárga csillagot viselő lakosságával, hogy melyek azok a házak, melyekben 1944. június 18. után lakhatnak.¹¹⁸

Az idő rövidsége folytán, mivel a rendelet a megjelölt határnapig nem volt keresztülvihető, további 3 nap haladékot kaptak a zsidók az összeköltözésre, vagyis június 21.-nek 24. órájáig be kellett fejezni az átköltözést. Ezen záros határidő letelte után, amennyiben valamely zsidót [a] kijelölt házon kívül találtak, úgy azt internálták. A Zs[idó] T[anács] feladatául lett kiróva a 250 000 főnyi zsidóság elhelyezése a sárga csillagos házakba[n].

¹¹⁷ A deportáltaktól érkezett levelezőlapok a Waldsee-levelekként elhíresült megtevesztési akciót takarják. Az SS által kikényszerített kommunikáció részeként az Auschwitzba deportált első magyarországi foglyoknak azt kellett írniuk családjuknak, hogy egy Waldsee nevű helységben vannak, és jól érzik magukat. A német nyelven, szigorú cenzúra mellett írt levelekben nem említhették a valódi körülményeket, a tömeggyilkosságokat és szenvedéseket. A leveleket azért írárták, hogy az otthon maradottakat megnyugtassák és elfedjék Auschwitz valódi természetét. Braham, 1997: 701.; Szécsényi, 2014.

¹¹⁸ Budapesten 1944. június 16-án rendelték el hivatalosan a zsidó lakosok összeköltöztetését a sárga csillaggal jelölt házakba, ami tíz nap alatt megtörtént. A csillagos házak kijelölésének legfontosabb – noha nem egyetlen – kritériuma, hogy az eredetileg is ott lakó zsidók aránya elérje vagy meghaladja az 50%-ot. Braham, 1997: 812–813.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

T[udni].i[llik]. a zsidók által lakható házak kapuján 50×50 cm nagyságú sárga csillagnak kellett díszelnie, fekete alapon, lehetőleg bekeretezve, üveg alatt, hogy minél időtállóbb legyen. Külön felhívták a házfelügyelők figyelmét arra, hogy a táblákat tisztán tartsák és ha netán mégis valamelyik megsérülne, úgy azt haladéktalanul sértetlenre cseréljék ki.

Rengeteg ügyel-bajjal sikerült az összeköltöztetés, illetve a lakrészki-jelölés. A zsidók által lakható házakban az irányelv az volt, hogy két négyzetméter terület jut egy személynek, de [ez] nem volt pontosan kivitelezhető, hol valamivel több, hol azonban kevesebb hely jutott. Nem volt korlátozva az eredeti lakásból elvihető ingóságok és vagyontárgyak, valamint a készpénz mennyisége, illetve már egy korábbi rendelkezés szerint mindenki legfeljebb 3000 p[engő]. készpénzzel rendelkezhetett. Az ezen összeg felett lévő[t] valamely pénzügyi intézet pénztáránál zárolt számlára be kellett fizetni, és a rendelet szerint minden hónapban, amennyiben jövedelme nem volt, úgy 1000 p[engő]. erejéig folyósítottak ebből az összegből. De ha esetleg jövedelme volt, mert egyes iparágakat (iparos) még űzhettek a zsidók, úgy a mindenkori készpénzmennyiséget, mely a rendeletben korlátozott pengő 3000-et meghaladta, be kellett a bankba fizetni.

Mivel csak egész kis hely jutott mindenkinek, így tehát a lakásberendezések nagy része a régi lakásban maradt. Az új lakásba át nem vihető tárgyakról pontos leltárt kellett készíteni, azt átadni a házfelügyelőnek, ki a keresztény légoltalmi parancsnokkal együtt a lakást lezárta, és aláírásukkal ellátott zárjeggyel az ajtót le is bélyegezte. A zsidó ház fegyházhoz volt hasonló, hiszen a zsidó lakók napközben csak egész rövid, néhány órára korlátozott időpontban hagyhatták el a házat. A keresztény lakók szintén a házban laktak még, és ezek közül az egyik volt megbízva a zsidó személyeket naponta számontartani, és az esetleges eltűnést azonnal jelenteni a legközelebbi rendőrőrszobán. A kapualjban névsor függött a zsidók névjegyzékével, lakásonként és emeletenkénti beosztás szerint. Így akarták megakadályozni az esetleges szökést. Keresztény lakáson feltűnő helyen fehér táblát akasztottak ki, fehér alap, a fővárosi címer színes nyomással, alatta pedig a következő szöveg fekete betűkkel: „Itt nem lakik zsidó”.

Mi hosszas keresés után a közeli szomszédságban levő VI. [kerület] Szobi u. 4. III. 15. számú, Bauer Miklós által bérelt háromszobás utcai lakás egyik kis, ugyancsak utcai szobájába kaptuk a beutalást. Aránylag meg lehetünk ezzel a megoldással elégedve, mert bár a szoba kicsi volt, de csak mi hárman laktunk benne, és nem zavart bennünket senki sem az átjárással. A másik két szoba egyikét a lakástulajdonos felesége és édesanyja lakták,

OLOSZ LEVENTE

Bauer maga munkaszolgálatra volt bevonulva. A középső szobában további 3 hölgy lakott. Így tehát nem voltunk túlszűfelve, és a lakótársakkal aránylag elég jól kijöttünk, dacára a közös konyhának, ami esetleg könnyen adhatott volna okot súrlódásra. Bútort nem sokat tudtunk magunkkal új lakásunkba hozni, hiszen az előző 3 szobás, nagyméretű lakásunkhoz képest, mely kompletten volt berendezve, egy egész kis lyukban laktunk mostan, de ezt, mérlegelve a vidéki zsidóság szomorú sorsát, palotának tekintettük. Még otthon levő ruhaneműinket (a legjavát keresztényekhez adtuk megőrzésre) teljes egészében magunkkal hoztuk az új lakásba. A végterminus utolsó napján, mivel a lakásbeutalást csak aznap sikerült elintézni, költöztünk ide.

Az egész város olyan volt, mint egy hangyaboly, hiszen a lakosság majdnem 25%-a költözködött. A hatalmas bútorszállító kocsik mellett minden gördülő alkalmatosságot felhasználtak a költözködéshez. Nem volt szokatlan látvány, hogy nők vagy fiatal gyermekek hatalmas szekrényeket vagy ládákat cipeltek a főváros utcáin. Mindenki úgy költözködött, ahogy tudott. A kilátásba helyezett büntetés (internálás) mindenkit arra serkentett, hogy a határidő letelte előtt nélkülözhetetlen ingóságait új lakóhelyére juttassa, mert a határidő letelte után nemcsak hogy nem volt szabad zsidónak a csilaggal meg nem jelölt házban lakni, hanem onnan semmit sem volt már szabad elvinni. A fuvarosok hatalmas árakat kértek a szállításért, nem beszélve az alkalmi munkásokról, kik szinte megfizethetetlen bért követeltek a legkisebb csomag vagy berendezési tárgy egész rövid távolságra való szállításáért. Konjunktúrájuk volt, és senki nem volt, aki ebbe az árdrágító dzsungelbe belenyúljon. Iparosok, kik lakásukon űzték mesterségüket, valamint [az] orvosok rendelésüket, illetve műhelyüket régi lakásukon üzemben tarthatták, de csakis a zsidóknak megengedett időpontban, amikor az utcán is szabad volt járni, tartózkodhattak ezekben a helyiségekben. Egyéb időpontban (éjszaka) nem volt szabad a lakásba belépniük. Zsidó orvosoknak a ház falán, [a] kapu alatt, valamint rendelőjük ajtaján elhelyezett névtáblájukon, 10×10 cm[-es] sárga Dávid-csillagot kellett elhelyezni, könnyen el nem távolítható módon. Zsidó orvos csak zsidó beteget kezelhetett.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

[AZ ALIJÁZÁS MINT MENEKÜLÉSI ALTERNATÍVA]

Még az események legelején, cionista körökben szóba került egy esetleges alija,¹¹⁹ mely főleg lengyel, szlovák stb. menekültek részére volt tervbe véve. Egy kompenzációs üzlet formájában a német hatóságokkal. Körülbelül 600 személy részére volt tervezve az utazás. Az utazás, illetőleg a németekkel való tárgyalás lebonyolítását cionista vezetők (dr. Komoly Ottó,¹²⁰ dr. Kasztner Rezső¹²¹ stb.) folytatták.¹²² Valahogy egészen fantasztikusnak és keresztülvihetetlennek tűnt fel nekem az egész. Marton Miklós mesélte a terve-

¹¹⁹ A Palesztinába, később Izrael államba történő kivándorlás.

¹²⁰ Komoly Ottó (1892–1945) mérnök, cionista vezető. 1940-től a Magyar Cionista Szövetség elnöke, 1943-tól a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság elnöke. Magyarország német megszállása után szorosan együttműködött Kasztner Rezsővel, és az SS-szel folytatott tárgyalások eredményeként Svájcba érkező ún. Kasztner-vonat utaslistájának összeállításában is részt vett. Friedrich Born 1944 szeptemberétől a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője „A” osztályának vezetésével bízta meg. A nyilasok hatalomra jutása után cionista munkatársaival több száz zsidó felnőttnek és gyermeknek adtak valódi és hamis védőleveleket, élelmezni próbálták védenkeiket és a budapesti gettó lakóit. A nyilas hatalomátvételt követően a Zsidó Tanács tagja. Doktorátussal azonban nem rendelkezett, mint Rosenbaum több helyen is tévesen állította. Komoly Ottó 1944-es határidőnaplójának kritikai kiadását lásd Olosz, 2025.

¹²¹ Kasztner Rezső (1906–1957) jogász, újságíró, cionista vezető. 1925 és 1940 között a Kolozsvarón megjelenő magyar nyelvű cionista lap, az *Új Kelet* újságírója, bukaresti parlamenti tudósítója. 1940-től Budapesten élt. A Budapesti Segélyező és Mentőbizottság egyik alapítója és vezetője. A német megszállás után a zsidók megmentése érdekében előbb Adolf Eichmann-nal, majd Kurt Becherrel folytatott tárgyalásokat. A tárgyalások eredményeként az úgynevezett Kasztner-vonat elhagyhatta az országot. A háború után Kasztner Palesztinában telepedett le, ahol a kormányban tisztségviselőként és újságíróként dolgozott. 1954-ben a náciikkal történő kollaborációval vádolták meg, az államügyész becsületsértési pert indított a rágalmozó ellen, melyben a bíró a vádak többségében Kasztner ellen ítélt. 1957 márciusában saját háza előtt egy zsidó merénylő agyonlőtte. Halála után az Izraeli Legfelsőbb Bíróság felmentette a vádak alól. Az ún. Kasztner-ügyről lásd részletesen Olosz, 2023.

¹²² Néhány nappal a német bevonulás előtt, 1944. március 16-án érkezett értesítés Háim Barlastól, a Jewish Agency for Palestine (Palesztinai Zsidó Ügynökség) isztambuli képviselőjétől, aki szerint 600 bevándorlási engedély áll rendelkezésre magyarországi veterán cionisták és Lengyelországból, valamint Szlovákiából menekült cionisták számára. Ekkor kezdődtek tárgyalások a német és magyar hatóságokkal a 600, engedéllyel rendelkező személy kivándorlásának jóváhagyásáról. Braham, 1997: 1030–1032.

OLOSZ LEVENTE

zett utazás részleteit, mely szerint a csoport hajóval menne mint deportált zsidó szállítmány Bécsig, ott megszűnne az úti csoport zsidó jellege, a hajó visszafordulna, [és] mint német polgári szállítmány tenné meg az utat a Dunán végig, valamelyik Fekete-tengeri kikötőig, hol már mint rendes kivándorló csoport folytathatná az utat Palesztináig. Felhívta figyelmemet, hogy ebbe a csoportba nemcsak külföldi zsidó menekültek, hanem a változó magyarországi helyzetre való tekintettel Magyarországról kivándorolni szándékozó zsidók (cionisták és egyéb erre érdemes és értékes egyének) is tekintetbe jönnének. A tervezett úti csoport létszámát 750, majd 1200 személy részére állapították meg. Magam részéről nem jutott még csak eszembe sem, hogy megpróbálkozzam ebben az alijában részt venni, nem mint hogy ha az utazás vezetői iránt nem lettem volna elég bizalommal, de nem tudtam elképzelni azt, hogy a németek akár csak egy zsidónak is módot nyújtanának, hogy a karmaikból megmenekülhessen.

A Zs[idő]T[anács]vidéki osztályán folytak az alija előkészületei. Listákat készítettek, újabb neveket írtak a meglévőkhöz, a meglévőkből töröltek, mert hiszen nehezen lehetett igazságosan 1200 érdemes személyt összeválogatni.¹²³ A csoport összetétele kb. a következőképpen volt tervezve: fele menekült, negyedrészt cionista, negyedrészt pedig az ortodoxia képezte volna. Mivel régi otthonából erre az önkéntes deportálásra vagyont, ékszeret amúgy sem vihetett senki, a csoportban részt venni akarók minden értékesíthető és megmozdítható vagyonukat a közösség rendelkezésére bocsátották. Ahogy a terv elején mindenki utópiának látta az egész utazást, úgy az események rohamos fejlődésével és a közállapotok gyors romlásával mindinkább érdeklődést kezdtek mutatni az alija iránt. Hiszen azt mindenki látta már, hogy nem sok kilátás van a menekülésre. A fővárosi zsidóság sem ringatta már magát abba az illúzióba, hogy ő más, jobb minőségű zsidó, mint a vidéki testvére. Előre látható volt, hogy a pesti zsidót is az a sors fogja előbb-utóbb érni, mint a vidékit. Megkezdődött egy licitálás-árverés, és hogy ki tud több pénzt adni és mint ilyen, rákerülni az alijázók listájára. Bár nem kapott egy biztosítékot arra nézve, hogy ez tényleg egy alija és nem pedig egy törbecsalás, de a helyzet olyan kilátástalan volt már, hogy mindenki azt mondta, megpróbáljuk, veszítenivalónk úgy sincsen, legfeljebb egy vagy két héttel hamarabb leszünk deportálva. Az indulás időpontja még nem volt megállapítva.

¹²³ Az SS-szel folytatott tárgyalások és jelentős összegek lefizetése ellenében a németek hozzájárultak a 600 fős lista kibővítéséhez.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

A gettókból feltartóztathatatlanul folytak a deportálások. Kárpátalja, Észak- és Kelet-Erdély városainak zsidóságát már elszállították, úgysz[ín]tén]. a délvidéki zsidóság nagy részét szintén elnyelte az ismeretlen külföld. Egy napon, ha jól emlékszem, június 8. volt, meglepetéssel és örömmel értesültem, hogy a kolozsvári gettóból 300 és egynéhány ember érkezett Budapestre és a Columbus utcában felállított ideiglenes gyűjtőtáborban nyertek elhelyezést.¹²⁴ Ugyancsak sikerült a bácsalmási, debreceni, kecskeméti és székesfehérvári gettókból néhány igazán értékes embert a deportálás pillanatnyi veszélye elől kimenteni és Budapestre hozni. Ezek szintén a Columbus utcai, valamint [az] Aréna úti és Bocskai utcai zsidó templomokból átalakított koncentrációs táborokban nyertek elhelyezést. Ezekben a helyeken SS-legénység látta el az őrszolgálatot. Ezekben a táborokban az elhelyezés és főleg az ellátás egészen jó volt, hiszen a budapesti zsidóság mindent elkövetett, hogy a lehetőség szerint ezeknek a téglagyárakból és vidéki gettókból átmenetileg megszabadult testvéreiknek a tartózkodást lehetőség szerint kellemessé és elviselhetőbbé tegyék [sic!]. Érdekes volt, hogy az őrségre kirendelt SS-legénység hírhedt hírért meghazudtolva igazán előzőeken, amennyiben egy vad fanatikus gyűlöletében felnevelt német katonától zsidóval szemben előzékenység várható, az őrizetükre bízott emberekkel szemben tanúsítottak.

A Zs[idő]T[anács]nál mindent elkövettek, hogy még több zsidó személyt mentsenek meg a még feltalálható és el nem hurcolt emberekből, és e célból egy 3000 személyes névjegyzéket állítottak össze az érsekújvári, dunaszerdahelyi, győri és komáromi zsidó érdekekben¹²⁵ kiváló személyekről és családtagjai[k]ról, hogy ezen névjegyzék alapján a német hatóságok segít-

¹²⁴ A Budapesti Segélyező és Mentőbizottság a Zsidó Tanács egyik osztályával együttműködve már május folyamán előkészítette az Aréna úti zsinagógát az alijázók fogadására. A kolozsvári csoport befogadására azonban ezt a táborot nem találták elégségesnek, ezért május végén több, nagyobb méretű barakkot állítottak fel a Wechseltmann Ignác által alapított Zsidó Vakok és Siketnémák Intézetének telkén. A Pesti Izraelita Hitközség fenntartásában működő intézet és a hozzá tartozó telekkomplexum a Mexikói út 60. és a Columbus utca 46. szám között helyezkedett el. A speciális ellátást igénylő gyerekek számára fenntartott otthon ekkor már árvaházként is működött. A barakkokat végül a Columbus utcai kihasználatlan telekre húzták fel. Kasztner Rezső a kivitelezéssel Devecseri László mérnököt bízta meg, aki egyenként 210 személy befogadására alkalmas, fából készült és emeletes priccsekkel ellátott barakkokat épített. Erről bővebben lásd YVA, O.33. 5905/4–5. Devecseri László tanúságtétele; Nádas, 2024: 105–106.

¹²⁵ Itt nyilvánvalóan a zsidóság érdekében tett érdemeikről van szó.

OLOSZ LEVENTE

ségével és hozzájárulásával szintén Budapestre hozhassák fel, és így, ha esetleg csak átmenetileg is, de megmentse őket a deportálás borzalmaitól. Ezen a névjegyzéken Mama és a család, valamint a dunaszerdahelyi rokonságunk nagy része szintén szerepelt. Sajnos azonban nem sikerült érdemben ezt az ügyet időben elintézni, mert miközben a tárgyalások ebben az irányban még a budapesti főhadiszálláson folyamatban voltak a német parancsnokság és a zsidó felelős megbízottak között, ezalatt a vidéki kiskirályok saját szorgalmukból június 13-án mind a négy városban végrehajtották a zsidók deportálását.

A budapesti közhangulat is napról napra romlott. A napilapok közölték, hogy 1500 csendőr, jól kiképzett csendőr érkezett a fővárosba, hogy a zsidók ellen életbe léptetett rendelkezések pontos végrehajtásának ellenőrzését a rendőrséggel karöltve, ki ugyanezen napon a csendőrséggel egyesített, végezze. Tudtuk, hogy ez mit jelent, azt, hogy néhány napon belül sor fog kerülni a budapesti zsidóság deportálására. Sőt egyes körökben már időpontról is beszéltek, július 2-án vagy 3-án 15 000 személyes csoportokban fog a budapesti deportálás megkezdődni. Mint később megtudtuk, ez a hír nagyon is megfelelt a valóságnak.¹²⁶

Apukát és Karcsit a zsidó csillagos házba történt költözésünk óta, kb. 8-10 napja nem láttuk, hiszen a mi közlekedési lehetőségünk csak néhány órára volt korlátozva, és nem is tudtuk a módot, hogy hol találkozzunk velük, mert hiszen fokozottan kellett ügyelnünk arra, nehogy inkognitójukat – Isten ments – leleplezzék.

[FELJUTÁS A KASZTER-VONATRA]

Június 27-én köztudomásúvá vált, hogy a már olyan régen tervbe vett alija néhány napon belül el fog indulni. Még mindig nem határoztam el, hogy ebben a teljesen bizonytalan utazásban részt vegyünk-e, de a másnapi délutáni lapokban megjelent, [a] csendőrök érkezését közlő cikket elolvassva mégis elhatároztam, hogy bár már nem sok kilátás van arra nézve, hogy részt vehessünk az aliján, mivel a névjegyzék már régen teljes volt, de hogy ne tehessek magamnak szemrehányást később, hogy még csak nem is pró-

¹²⁶ A VI. csendőrkerületi zónába tartozó budapesti zsidók deportálásáról ekkorra már valóban megszületett a politikai döntés, illetve megkezdődtek a művelet előkészületei is. Braham, 1997: 810–837.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

báltam meg, így tehát másnap délután felkerestük Ernával együtt a Zs[idó] T[anács] székházában Marton Edét,¹²⁷ ki az alija bizottságnak szintén intéző tagja volt. Itt egy bábeli zűrzavar uralkodott. Emberek ezrei tolongtak az épület folyosóin és mindenki azon igyekezett, hogy bekerülhessen az alijázók névjegyzékébe. Éppen az egész alija bizonytalan volta miatt igen sokan, akik már korábban minden anyagi és erkölcsi erejüket latba vetették, hogy az alijával mehessenek, visszaléptek. Főleg lengyel és szlovák menekültek voltak azok, akik visszaadták a Columbus [utcai], [valamint az] Aréna és Bocskai [úti] táborokba szóló idéző parancsot, mely azonos szövegű volt az egyéb letartóztatási parancsokkal, mondva, ők ismerik a németeket, ezek mindig hazudnak, és ez a csoport sem fog sohasem megérkezni eredeti úticélja végpontjához. Így tehát egynéhány hely felszabadult, és ezeket a majdnemhogy közelharcot folytató érdekelteknek adták oda. De mivel aránytalanul több volt az igénylő, mint a még szabadon lévő hely, ez még sokkal hangosabbá tette az amúgy is idegességében fejét vesztett tömeget. Igen sok ismerős volt itt, akik hasonló ügyben jártak. Itt találkoztam a verbói rabbival,¹²⁸ ki elpanaszolta, hogy milyen szomorú dolog, hogy ő, ki ősz fejével már hosszú idő óta bujkál Budapesten, nem képes elintézni, dacára egész szoros rokoni kapcsolatainak, hogy szintén utazhasson.

Nagy nehezen, több órai izgalmas ácsorgás után, végre sikerült az embertömegből Marton Edét kiragadnom, és egy pár pillanatra az egyik ablakmélyedésbe húznom. Előadtam neki, hogy igen hálás lennék, ha minket valami módon fel tudna még venni az alijázók listájára. Kissé késő van már, mondta ő, és érdeklődött, hogy mi lenne az az összeg, amit áldozni tudnánk. Összeszámoltam, hogy ha minden értéktárgyainkat és készpénzünket odaadjuk, kb. 180–200 000 pengőt tudunk mozgósítani. Ez nagyon kevés, mondta ő, hiszen öt személyről van szó,¹²⁹ azonban az első csoporttal, mivel a létszám teljes, amúgy sem mehetnénk, de a következő napokban újabb csoport fog indulni, [ezért] adott egy ajánlólevelet Szilágyi Ernő-

¹²⁷ Marton Ede (?–1967) cionista vezető, a Keren Kayemeth LeIsrael (Zsidó Nemzeti Alap) vezetője, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége főtárgya. A Kasztner-vonaton menekült meg, majd Izraelben telepedett le. Gervai Sándor: Ceruzarajz Marton Edéről. *Új Kelet*, 1968. szeptember 25., 3.

¹²⁸ Reich Sámuel (1873–1959) verbói rabbi. Túlélte a holokausztot és kivándorolt Palesztinába.

¹²⁹ A szám nyilván abból adódott, hogy Rosenbaum a feleségén és kislányán túl édesapját és testvérét, Karcsit is megpróbálta feljuttatni a vonatra.

OLOSZ LEVENTE

höz,¹³⁰ ki a második transzport szervezője, és mondta, hogy majd neki is mondjam el, mi az az összeg, amit adni tudunk. Ekkor már ½ 5 volt és Ede elbúcsúzott, mivel szintén elutazni készült a csoporttal, és neki még 5 óra előtt be kellett menni az Aréna úti táborba.

Mi is igyekeztünk mielőbb hazaérni, hiszen 5 óra után zsidónak a főváros utcáin járkálni nem volt szabad. Az éjszaka a megszokott légitámadás volt, úgyszintén másnap, pénteken – ez június 30. volt – szintén késő délig a légoltalmi pincében voltunk úgy, hogy 3 óra volt, mire bemehettem a Zs[idő] T[anács]hoz [a] hivatalomba. Itt ugyanaz a tumultus volt, mint [az] előző napon. Sőt a hangulat még forróbb volt, mivel elterjedt az a hír, hogy az alija aznap este 9 órakor indul, sőt a vasúti kocsik már a pályaudvaron is vannak. Marton Ede ajánlólevelét át akartam adni Szilágyi Ernőnek, nehogy csak egy percet is késsek, de a legnagyobb meglepetésemre értesültem, hogy Szilágyi még előző este szintén bement az Aréna útra, hogy az első aliján szintén részt vegyen. Most már komolyan bosszankodtam, és szemrehányást tettem magamnak, amiért ezt már korábban nem szorgalmaztam, látva, hogy a zsidóság és a cionizmus vezető tagjai nagyrészt csatlakoztak a csoporthoz. Az alija intézői közül csak Komoly Ottó mérnök volt már ott, ki kijelentette, hogy taxin kimegy a táborokba és megnézi, ha esetleg további visszalépések történtek volna időközben, úgy az így megüresedett helyeket az ott tolongók között fogja kiosztani. Mi izgatottan vártuk az eredményt, az ajtót becsuktuk, és néhányan a munkatársak közül, kik ott voltak, megbeszéltük, hogy vasárnap délelőtt 12 órakor találkozunk a Bethlen téri OMZSA-helyiségben,¹³¹ és összeállítjuk a következő, vagyis a

¹³⁰ Szilágyi Ernő (1898–1973) az 1930-as években egy mezőgazdasági gépek forgalmazásával foglalkozó cég ügyvezetőjeként dolgozott, mindemellett meggyőződéses cionista volt. A szocialista irányultságú cionista ifjúsági szervezet, a Hashomer Hatzair magyarországi frakciójának egyik vezetőjeként, legfontosabb teoretikusaként és nemzedékek tanítójaként tartották számon. 1937 és 1940 között – Marton Edével – a Keren Kayemeth Lelsrael, azaz a palesztinai földvásárlások céljából létrejött szervezet társvezetője, illetve a Palesztina Bizottságban a Hashomer Hatzair képviselője. 1943-ban a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság tagja. Aktív szerepet vállalt az SS-szel folytatott tárgyalásokban és a különvonat utaslistáinak összeállításában, majd ő is a vonaton menekült meg. Bázisban a Keren Kayemeth irodát vezette, később idős szüleivel visszatért Magyarországra, ahol egy klinika adminisztratív vezetője lett. Kiábrándult a cionizmusból. 1957 után szűkös nyugdíjából élt, és tudományos tevékenységnek szentelte életét. Novák, 2005: 5–19.; Novák, 2004; Szilágyi Ernő emlékére. *Új Kelet*, 1973. március 9., 6.

¹³¹ Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA), melyet 1939-ben hoztak létre a zsidótörvények miatt nehéz helyzetbe került zsidó lakosság megsegítésére.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

második alija listát. Ott volt dr. Duschinsky Hirschi unokafivérem is, kinek elpanaszoltam előző napi beszélgetésemet, úgysz[intén]. aznapi csalódásomat is Szilágyival kapcsolatban. Ő említette, forduljak Günsberger Mór-hoz, távoli rokonunkhoz, mert tudomása szerint Günsbergerék birtokában vannak egy kétszemélyes behívójegynek, ők azonban, mivel más megoldást találtak időközben a maguk részére, ezt nem használják ki, hanem hajlandók p[engő]. 100 000-ért azt átadni. Az idő rövidsége folytán azonban nem foglalkoztam ezzel a dologgal érdemben.

Fél öt lehetett, mikor dr. Komoly visszajött. Zárt ajtók mögött közölte, hogy a táborokban az emberek útra készen állnak, a vonat kb. 9 óra után néhány perccel a rákosrendezői pályaudvarról Németországon keresztül Spanyolországba, onnan pedig végcélja, Palesztina felé el lesz indítva. Egyben közölte, hogy sehol sem történt visszalépés, csak a Bocskai utcai táborban talált 3 egyedülálló férfi részére helyet. Mivel ezt a három helyet a kint tolongó több száz ember között amúgy sem tudná igazságérzete szerint kiadni, így tehát felajánlotta, hogy ha a munkatársak közül valaki akar[ja], úgy ezeket a helyeket megkaphatja. Három fiatalember jelentkezett, kik közülünk elbúcsúzva elmentek. Mi többiek pedig, mint ahogy megbeszéltük, azzal távoztunk, hogy vasárnap majd találkozunk. Siettem, mert már csak pár perc hiányzott az öt órához. A kapualjban szembe találok Dr. Gross Izsó barátommal, ki szintén a három beutalójegy egyikének birtokában volt, s arra a kérdésemre, hogy hova megy, azt a választ kaptam, most már késő van, amúgy sem tudok a vonat indulásáig elkészülni, visszaviszem a beutalást. Én egy pillanatnyi elhatározással elvettem tőle a cédulát, majd elintézem én, [s azzal] zsebre vágtam azt. Ebben a pillanatban fogamzott meg bennem a gondolat, hogy ezt a cédulát én fogom felhasználni, bár csak egy személyre szolt, hogy miképpen fogom a családot is bejuttatni, még nem tudtam. Ekkor ért oda D[uschinsky] Hirschi unokabátyám, kivel röviden közöltem, hogy valószínűleg utazom, és kértem, hogy [a] nevemben búcsúzzon el rokonainktól.

Lélekszakadva rohantam most már haza. Útközben érintettem régi lakásomat és megkértem a házfelügyelőt, szóljon Pongó Géza volt szomszédomnak, hogy jöjjön át hozzánk, egyben megkértem arra is, hogy [a] nála levő bőröndömet, melyet már régebben nála elhelyeztem, küldje át vele. A bőröndben levő kis írógépet tartsa magánál azonban további megőrzésre. Elmondtam neki röviden, hogy valószínűleg Spanyolországba megyünk hadifogolycsera-akció keretében. Más, részére megérthető dolgot nem tudtam hamarjában kitalálni.

OLOSZ LEVENTE

Hazaérve Ernát kétségbeesve találtam, ki nem tudta, hogy hol lehetek, mert hiszen öt óra már jóval elmúlt. Utazunk! Hová? – kérdi ő, és arra a válaszomra, hogy az alijával, azt hitte, hogy megbolondultam. Nagy nehezen, mert alig tudtam szóhoz jutni a rohanástól, tudtam vele csak megértetni a dolgok állását. Legelőször is, és csak most jutott eszembe, nem is tudtunk menni mindhárman a beutalójeggyel, hiszen csak egy férfinévre szólt. Ekkor egy merészet gondoltam, megpróbálom és meghamisítom az okmányt. MLADI SMUEL név díszelgett a fejlécen. Megállapítottam, hogy a leginkább közismert Royal gyártmányú, régi típusú írógépen írták. Eszembe jutott, hogy az ugyanebben a házban levő Erdős-féle vegyiüzem irodájában,¹³² hol néhány nappal ezelőtt a Zs[idő] T[anács] kerületi lakáshivatal volt és én [is] megfordultam ott, láttam ilyen típusú írógépet. Be mentem Erdősékhez, és ezen az írógépen a név után odaírtam még MLADI SMUEL NÉ és gyermeke, ZSUZSANNA. Hogy most ezt el fogják-e fogadni vagy sem, a sors jóindulatára bíztam. Pongó áthozta a kis bőröndöt. Egy másik, hasonló méretű táskába még becsomagoltuk Zsuzsika ruháit és néhány fehérneműnk, úgyszintén még egy kis bőröndöt is, de ebbe kis terjedelménél fogva csak néhány pelenka fért bele. Útipoggyászunkat a még mindig becsomagolt és előkészített légó-hátizsák képezte a szerencsére rácsatolt négy takaróval, melyet talán, ha nincs a hátizsákon, nem hoztuk volna a nagy kapkodásban magunkkal, továbbá egy aktatáska és [egy] oldalzsák, melybe lakótársnőink nagy sietve csekély mennyiségű élelmiszert csomagoltak. Mi a nagy izgalomban nem is gondoltunk ennivalóra. Mivel kánikulában voltunk, bakancsainkat, melyeket ugyan kikészítettünk, felvenni nem akartuk, és a helyszűke miatt visszadoztuk a szekrénybe. Ezt a sajnálatos könnyelműségünket később százszor is megbántuk, valamint azt, hogy éppen a nagy meleg miatt nem hoztunk magunkkal sem én, sem Erna felsőkabátot, csak ballont.

Közben az idő rohant, már háromnegyed 7 lett, s mivel a Bocskai utca elég messze volt tőlünk, félve, hogy esetleg elkésünk, Pongó feleségét, ki férjével szintén átjött hozzánk, elküldtem a közeli Aréna úti táborba, érdeklődjék meg, hogy a Bocskai utcai beutalással jelentkezhetünk-e ott. Ő visszajött azzal, hogy az Aréna útról az emberek német katonai fegyveres kíséret mellett már elindultak a pályaudvar felé, és ő senkivel sem tudott már beszélni. Egyben nagyon kért bennünket, nehogy elmenjünk ezzel a

¹³² Az Erdős és Fia vegyitermék nagykereskedésről van szó, melynek székhelye valóban a VI. kerület Szobi utca 4. sz. alatt volt.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

csoporttal, úgy látszik, nem nagyon bizalomgerjesztő volt számára a német katonák géppisztolya. De mi már annyira el voltunk keseredve, és az utazási láz olyannyira hatalmába kerített, hogy nem hiszem, hogy bárkitől is hagytam volna magamat befolyásolni. Közben fehérneműt váltottam, és ez idő alatt, mert az idő is rövid volt, és nem is tudtam volna egy tollat kézbe venni, megkértem lakótársnőnket, Bauernét, hogy az általam diktált leveleket írja meg. Értesítettem keresztény barátaimat: Berger Bélánét, Kalina Rezsőőket, Erdélyi Kálmánt, Kovács Henriettet [a] váratlan elutazásunkról, valamint meghagytam nekik, hogy [az] általuk őrzött ruhaneműimet és értékeinket Édesapámnak, illetve Karcsi öcsémnek adják ki. Románéknak szóbelileg adtam meg ugyanezt az utasítást. Pongó Gézát megkértem, hogy másnap keresse fel Apukát és Karcsit, és mesélje el nekik a történeteket. Lakótársainkkal közöltük, hogy a szekrényben levő holmikkal és lakásberendezéssel csináljanak, amit jónak látnak.

Bár már késő volt, a vonat jelzett indulási időpontjához alig másfél óra hiányzott, mi mégis elindultunk, illetve csak indultunk volna, ha a légóparancsnoknő, ki nem leplezte egyébként sem szélsőséges nemzetiszocialista pártállását (a lakásában, az ebédlő falán nagy nyilaskeresztes zászló függött), nem akadékoskodott volna. Elsősorban a nevet kifogásolta, mire nagy nehezen sikerült neki bebeszélni, hogy mivel ez az egész utazás egy „hadi-fogolycsere”, és zsidókról van szó, a héber nevet kell a beutalójegyen feltüntetni. Ezt a tippet Erdős adta, az utolsó percben a nő háta mögött, mire kérdésére nagy zavaromban nem tudtam kellő választ adni. Ezt elhitte. A második pont, ahol megakadt, az volt, hogy a behívójegy semmiféle bélyegzővel nem volt ellátva. Először azt gondolta, illetve mondta, hogy megkérdezi a legközelebbi rendőrszobán, hogy rendben van-e ez, és csak hosszas magyarázatomra, hogy a Zs[idő] T[anács]nál semmiféle okmányra nem tesznek bélyegzőt, csak aláírást, volt hajlandó végre megelégedni egy nyilatkozatom kiállításával, hogy saját felelősségemre távozom a megengedett időpont után a csillagos házból.

Természetes, hogy a csillagot ekkor már nem tettük fel, mert hiszen az első utcasarkon letartóztattak volna. Taxi nem volt található sehol sem, így tehát villamosra ültünk, hogy a budai XI. ker[ület].-ben levő Bocskai utcába jussunk. A csillag nélkül való közlekedés szokatlan és kényelmetlen volt, folyton azt hittük, hogy mindenki minket figyel. A Múzeum körúton láttuk a villamos ablakából, hogy társzekerek csomagokkal és emberekkel, kik közül néhány ismerőst is felfedeztem, kik szintén az alijázók között szerepeltek, megrakva a pályaudvar irányába igyekeznek. Ezek szerint mi már

OLOSZ LEVENTE

lekéstünk! De mivel Pongóékkal, kik poggyászaikat hozták, a Bocskai utcában volt találkánk, nem szakítottuk félbe utunkat, hogy újból visszatérjünk lakásunkba, hanem továbbmentünk eredeti úticélunk irányába. A Bocskai utcai tábor bejáratánál nagy embertömeg állott. Megpillantottam Partos Ferenc barátomat, ki nagy buzgalommal rendelkezett, intézkedett még két vagy három ott lévő, csomagokkal megrakott kocsi körül. Az SS-katona, ki őrt állott, nem akart már odaengedni, csak beutalójegyem felmutatására, valamint Partos felszólítására, kiről kiderült, hogy a tábor egyik vezetője, engedett át a kordonon. Ha két perccel később jöttök, úgy lemaradtok. Intézkedett, hogy sebtében helyet szorítsanak még az egyik kocsin, mely már útra készen állt, [a] csomagjainknak. Pongóék még mindig könyörögtek, hogy most, az utolsó pillanatban gondoljuk még meg magunkat, és ne menjünk. Még meg kell említenem, hogy valamilyen belső sugallattól serkentve, mikor kiléptünk a lakás ajtaján, egész öntudatlanul még leakasztottam a falról Zsuzsika szörme lábzsákját, mely később igen nagy szolgálatot tett, sőt nem is tudom, mi lett volna, ha ez nincsen velünk.

Gyermekek és betegek részére két stráfkocsi állott rendelkezésre. A férfiak és akik menni tudnak, fel lettek szólítva sorakozásra. Figyelmeztettek, hogy ez az út az állomásig legalább 10–12 km, de ki törődött már ekkor ilyen csekélységgel. A kocsik [a] gyermekekkel és asszonyokkal elindultak. Erna és Zsuzsika kocsival mentek. Még elindulásuk előtt sebtében két levelezőlapot írtam, Renz Kázmérnak (Apukának) és Grosán Lászlónak (Karcinak) címezve, melyben rövid pár szóval megírtam, hogy elutazunk, és elbúcsúztunk tőlük. Ezután elindultak a gyalogosok is. Nagyon szomorú voltam, és fájt a szívem, mikor a Horthy Miklós út 72. számú ház előtt elmentünk, hol Karcsi lakott. Bár tudtam, hogy ebben az időpontban amúgy sincs otthon, megszokott füttyjelünkkel füttyültem neki. Tudtam, hogy ez hiábavaló, de másképp nem tudtam tőle búcsút venni. A Horthy Miklós körterre érve a kíséretünkre bízott SS-katonák egy villamost egyszerűen megállították, hiszen a német katonai egyenruhának akkor már varázsereje volt Budapesten, az utasokat egyszerűen leszállították, és a villamos vezetőjét felszólították, hogy csoportunkat a rákosrendezői pályaudvar irányába szállítsa. Úgy látszik, az SS-legénységnek, kik egész vidám fiúk voltak és az út további folyamán is kíséretünket képezték, hol egész rendesen viselkedtek velünk szemben, nem volt kedvük a több mint 2 órás gyalogutat végigcsinálni.

Már fél tizenegy lehetett, mikor kiérkeztünk az elsötétített pályaudvarra. Itt nagy zűrzavar volt. Harmincnyolc marhavagonból álló szerelvény állott

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

az egyik külső vágányon, emberekkel zsúfolásig telve, t[udni]i[llek] a másik két táborból a csoportok már jóval előttünk ideérkeztek, és minden talpalatnyi helyet maguk és a csomagjaik részére elfoglaltak. Mint később megtudtuk, kb. 10 kocsival kevesebbet bocsátottak a transzport részére, mint ahogy eredetileg meg volt beszélve, úgysz[intén]. az a körülmény is közrejátszott e kellemetlen túlszűfoaltságnál, hogy a tervezett 1200 résztvevő helyett rejtélyes módon 1685 személy volt a csoport létszáma. Köröskörül csomagok halmaza állott. Emberek összevissza szaladgáltak, és mivel sötét volt, senki nem találta azt, akit és amit keresett.

Egyszer csak legnagyobb megrökönyödésemre látom, hogy az előttem álló férfi oldalzsákján ugyanaz a név áll, mint az én mostani nevem: MLADI SMUEL. Beszélgetésbe elegyedtem vele, és megtudtam azt, hogy ő nem akart jönni az alijával, bár mint jugoszláv menekült szintén szerepelt azon, de az utolsó percben mégis meggondolta magát, és mégis csatlakozott a csoporthoz. Én őszintén feltártam neki helyzetemet és azt is, hogy mi módon váltam én is MLADIvá, és ő megígérte és meg is tartotta, hogy ez a kettőnk titka marad, sőt megállapodtunk abban is, hogy ha sor kerül rá, úgy mint rokonok fogunk szerepelni. Később nagyon jó barátságba is kerültünk úgy vele, mint feleségével, [Lówy] Dinával, ki Szlovákiából menekült Budapestre, és itt házasodtak össze.¹³³ Nagy nehezen, hosszas futkosás és keresgélés után összetalálkoztunk Ernával és Zsuzsikával. Erna nagyon el volt keseredve a látottak miatt, és sírva kért, hogy ne utazzunk, hanem menjünk haza. Én azonban nem tágítottam és kijelentettem, hogy nincs vissza, hanem utazunk.

Légiriadó! Azonnal beszállni, a vonat indul, szólt a német parancsszó. Csomagjaink valahol a poggyászok tömege alatt, mi pedig a vonat mellett, mely, mint említettem, zsúfolva. Két-három kocsiban próbáltam helyet szorítani magunknak, de eredménytelenül. Ekkor megpillantottam Klein Imrét, távoli rokonomat az egyik kocsijában, megpróbáltam felszállni. Nincs hely! – hangzott. Ja, te vagy az, Emil? Az más, gyertek fel. A sötétben nagy nehezen felkapaszkodtunk a teherkocsira, mely tömve volt emberekkel, és a következő pillanatban a vonat elindult. Hogy csomagjaink hol

¹³³ A Kasztner-vonat utaslistáján Mladi Samu (Mladi Smuel), Mladi-Lówy Dina, Mladi-Hübach Ernestine (azaz Rosenbaum Emilné Hübsch Erna) és Mladi Szuszi (azaz Rosenbaum Zsuzsi) szerepelt. A Svájcba kimentett magyar zsidók névsora. *Magyar Jövő*, 1945. január 4., 2. Mindez azt jelenti: valóban nem derült ki, hogy valójában két személy szerepelt Mladi Smuel (Samu) néven.

OLOSZ LEVENTE

vannak, azt nem tudtuk, válogatás nélkül dobálták be őket a vagonokba, de hogy mi maradt vissza a pályaudvaron, azt nem tudtuk. Elhelyezkedtünk úgy, ahogy tudtunk. Félig guggoló, félig ülő helyzetben szorongtunk egymás mellett a vagon padlóján. Szerencsés volt az, aki felváltva, hol az egyik, hol a másik lábát ki tudta néha nyújtani. Az izgalmaktól és fáradtságtól, dacára az igen kényelmetlen pozitúráknak, amiben voltunk, csakhamar elbóbiskoltunk mindannyian. Hogy hányan és kik voltunk összezsúfolva a sötét teherkocsiban, azt nem tudtuk. Zsuzsika szép illedelmesen a hasamon aludt. Egész éjjel utaztunk, ezt onnan tudom, mert bizony elég gyakran felébredtem kényelmetlen fekvő, jobban mondva guggoló helyemen, és a vonat állandóan mozgásban volt.

Hajnal felé, mikor már azt hittem, hogy közel járunk a határhoz, meglepetéssel tapasztaltam, hogy vonatunk éppen Kőbányán halad keresztül a Ferencvárosi pályaudvar irányába, ahova 8 órakor reggel megérkeztünk. Egész éjszakán át Budapest körüli utazáson vettünk részt. A Ferencvárosi pályaudvarra megérkezve közölte őrszemélyzetünk, hogy két-három óra hosszat fogunk tartózkodni itt. Ezt az időt arra használtuk fel, hogy poggyászaikat megkeressük és valamiképpen elhelyezkedjünk a kocsikban. Néhányan megpróbáltak telefonálni vagy vízért menni, de csekély eredménnyel. Egyik útitársunk, Mannheim Mayer budapesti bőrkereskedő fia, ki szintén vízért ment, nem jött vissza, mint jóval később megtudtuk, már Németországban kaptuk ezt a hírt, a 15 éves, kissé korlátolt fiút a rendőrség letartóztatta. Keresgélés indult meg a csomagok ezrei között. Nagy nehezen, több órás keresés után sikerült a hátizsák és [a] takarók kivételével holmijainkat megtalálni.

Most tudtuk meg csak, hogy a vidéki gettókból Budapestre hozott személyek szintén velünk vannak. Végre a déli órákban sikerült elhelyezkednünk is. Megtaláltuk Marton Edéket, kik Maxi feleségével és gyerekével egy vagonban voltak. Csodálkozva vették tudomásul, hogy mi is ott vagyunk. Nem tudták megérteni, hogyan tudtam elintézni a részvételünket az alijában. Nagyon örültek nekünk, és meghívtak, hogy jöjjünk az ő kocsijukba. Aránylag egész kellemes útitársaink voltak. Többek között, Martonékon kívül, Szilágyi Ernő családjával, dr. Komlós Aladár¹³⁴ tanár és csa-

¹³⁴ Komlós Aladár (1892–1980) irodalomtörténész, író, költő, az irodalomtudományok doktora. Első önálló verseskötete *Voltam poéta én is* címmel 1921-ben jelent meg. 1920-ban Kassán volt tanár, ahonnan egy újságcikke miatt elbocsátották. Jászi Oszkár a *Bécsi Magyar Újság* munkatársául hívta, 1922–1923 között, a lap megszűnéseig dolgozott itt. 1925-ben a *Színházi Élethez* került, s ebben az évben jelent meg

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

ládja, Mayer Guszti és családja, valamint testvére, Noémi, Bamberger György¹³⁵ és családja (Stern Samu veje), ezek rokona, dr. Torda Pista és családja, Weisz Dezső, aki ugyanúgy, mint mi, nem saját nevén, hanem mint dr. Adler Erich volt a transzport tagja. (Weisz Lipótnak – B[uda].P[est]. V. [kerület] Kádár utcai szabómester – [a] fia.) Ő még azzal a szerencsével is dicsekedhetett, hogy az úton még felesége, dr. Berkes Magda bőrgyógyász-kosmetikus személyében.¹³⁶ A csoport legalább 35–40%-a nem saját néven szerepelt, mivel mint már korábban említettem, vagy nem akartak, vagy önhibájukon kívül nem tudtak sokan az aliján részt venni, és így a már korábban elkészített névjegyzék alapján más személyek jöttek helyettük.

[AZ UTAZÁS]

12 óra után pár perccel elhangzott az indulást jelző sípjel, és vonatunk egyetlenlen rázkódásoktól kísérve elindult. Indulásunk előtt néhány perccel vagonunk létszáma tizennyolc személlyel még megszorodott, t[udni].i[il-

első cikke a *Nyugat*-ban. A Kasztner-vonaton menekült meg. Hazatérése után, 1946-ban egyetemi magántanárrá habilitálták. 1949 és 1960 között megbízott egyetemi előadó, majd gimnáziumi tanár Budapesten, 1953-tól az MTA Irodalomtörténeti Dokumentációs Központjában tudományos kutató.

¹³⁵ Bamberger György (1890–1952) üzletember. A Budapesti Kereskedelmi Akadémián tanult, az I. világháborúban harctéri szolgálatot teljesített. 1920-ban kötött házasságot Stern Rózsával, Stern Samu leányával. Pályáját a bőriparban kezdte, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (melynek apósa igazgatósági tagja volt) érdekkörébe tartozó cégek, így a Viktória Szövő- és Kötőgyár Rt., később a Központi Tejcsarnok Üzemeit Ellátó Sütőipari Rt. vezérigazgatója volt.

¹³⁶ Bár formailag az eredeti kéziratban nincs hiány, a mondatból több szó is hiányzik, ami nyilván a gépelő figyelmetlenségéből adódott. Emiatt nem értelmezhető, Weisz Dezső miért tekinthető szerencsésnek. Önmagában az, hogy a felesége is vele utazott, nem minősíthető szerencsének, hiszen mások is a családjukkal utaztak. Ráadásul a két személy kapcsolata is problémás, ugyanis a napilapok szerint dr. Berkes Magda orvost nem Weisz Dezső, hanem dr. Weisz Tibor orvos jegyezte el, s vélelmezhetően ő vette feleségül. Házasság. *Magyar Hírlap*, 1929. február 10., 15.; Házasság. *Ujság*, 1929. február 10., 12. Mindenesetre kétségtelen, hogy ő is a Kasztner-vonaton menekült meg, a menekültek névsorában dr. Adler-Berkes Magdaként jelent meg. E listában Adler Erich neve is szerepel. A Svájcba kimentett magyar zsidók névsora. *Magyar Jövő*, 1944. december 27., 3. Így elképzelhető, hogy Rosenbaum tévedett, és a dr. Adler Erich név nem Weisz Dezsőt, hanem Weisz Tibort takarta.

OLOSZ LEVENTE

lik]. tizenhét árva kisgyereket, kik az árvaházból jöttek, és ezek kísérijét, Jungreis Elzát¹³⁷ is a mi kocsinkban helyezték el. Így az összlétszám 72 személy volt + a csomagok, és tekintettel [arra], hogy vagonunk a legkisebb rakfelületű kocsik egyike volt (21 m²), bizony nagyon szűken és szorosan voltunk elhelyezve. Könnyes szemmel vettünk búcsút – midőn a vonat a lágymányosi összekötő vasúti hídon átgördült – Budapesttől, mely város és annak népe sok szomorúságot és bánatot okozott nekünk, de mi [nekünk], kik sok szép napot és évet töltöttünk ebben a városban és nekem szülővárosom is, bizony fájdalmas pillanat volt, talán örökre innen elmenni. Gondolatban még egyszer elbúcsúztam Édesapámtól és Öcsémtől, és Isten kegyelmébe ajánlottam őket, valamint nemrég elhunyt Édesanyám sírjától is, melyet már nem volt módomban felkeresni.

A délutáni órákban elhagytuk Komáromot és megérkeztünk Magyaróvárra, hol egy pár perces veszteglés után vonatunkat egy mellékvágányra tolatták, és közölték velünk, hogy bizonytalan ideig, míg csoportunkra nézve újabb intézkedés nem jön, a transzport itt marad. Mi nem tudtunk magunknak magyarázatot adni e váratlan útmegszakítás okáról. Több napos itt-tartózkodást helyeztek kilátásba, ennek folytán igyekeztünk a lehetőségekhez képest helyzetünket kényelmessé tenni. Az idősebbeknek, betegeknek és gyermekeknek a vagonok belsejében készítettünk fekhelyeket, mi fiatalabbak a szabadban töltöttük az éjszakát. Erna és én elég rosszszul, mivel hátizsákunk, melyre takaróink és viharkabátom volt csatolva, még nem kerültek elő [sic!] a budapesti beszállás óta, és mivel felsőkabátunk sem volt, hát bizony a vagonok mellett sétálva, könnyű esőkabátunkban dideregtük át az elég hűvös éjszakákat. Csak ott-tartózkodásunk harmadik estéjén került elő egészen váratlanul az egyik távoleső kocsi mélyéből a hátizsák, szerencsére [a] takarók hiánytalanul megvoltak, csak a viharkabát hiányzott, de a zsák megtalálása fölött érzett nagy örömben, mert hiszen annak tartalma komoly veszteséget jelentett volna, ha az nem

¹³⁷ Jungreis Elza (1910–?) vidéki ortodox rabbi családban született. Fiatalon szakított a hagyományos zsidó életvitellel, Budapestre költözött, és a második világháború alatt a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) gyermektelepén volt gyermekfelügyelő. 1944-ben a Kasztner-vonattal menekült, majd 1945-ben Svájcban alijázott. Testvérén kívül egész családját elveszítette. Rövid ideig az Amerikai Egyesült Államokban élt, ahol újságíróként és előadóként tevékenykedett. Hazatérve Izraelbe, Nahalalban telepedett le, férjhez ment, majd különböző héber és magyar lapokban publikált. Néhány ecsetvonás Jungreis Elza portréjához. *Új Kelet*, 1977. április 29., 7.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

kerül elő, hamar túltettem magam a viharkabát eltűnésén. Na végre, mi is jól ki fogjuk végre aludni magunkat, gondoltam. Az örömöm azonban kissé korai volt. Miután elkészítettük vagonunk előtt, mely a 15-ös számot viselte, fekhelyünket, bementünk a kocsi belsejébe, hogy Zsuzsikát, aki ott aludt (most vettük először hasznát a szörme lábzsáknak), még egyszer megnézzük, onnan visszatérve legjobb takarónknak, mely a 4 közül egyedül volt tulajdonképpen takarónak nevezhető, mivel a másik 3 egészen vékony [volt], húlt helyét találtuk, és így az e[z] éjszakai alvásból sem lett semmi.

Egyébként ez az éjszaka amúgy sem lett volna alkalmas az alvásra, mert elterjedt az a hír, mely szerint a vonatot kísérő SS-Gruppenführer azt az utasítást kapta állítólag, hogy minket nem a Bécs melletti Strasshof nevű táborba, hol az eredeti útiterv szerint 8–10 napot kellett volna, mint politikai és szellemi karantént, eltölteni, hanem a nem is annyira híres, mint inkább hírhedt Auschwitz irányába vigyen minket. Elképzelhetitek, milyen fejtelenség és fejvesztettség vett erőt az embereken. Mindezt még betetőzte az az utasítás is, mely a magyaróvári rendőrségtől jött: 1./ az utasoknak a vagonoktól csak 3 méternyire szabad távozni, 2./ hogy a megkülönböztető sárga csillagot, melyet az út folyamán mindenki eltávolított ruházatáról, azonnal fel kellett újból varrni. Néhányan annyira megijedtek, hogy nem törődve az utazás veszélyével, csoportunktól megváltak, és visszautaztak a menetrendszerű vonattal Budapestre

Ezen az éjszakán még egy nagy esemény volt, t[udni]i[llek]. úti csoportunk megszaporodott egy taggal. Egy kisgyerek született a kettes számú, kórháznak kinevezett kocsiban. Hála a transzporthoz tartozó nagy [lét]számú] és kiváló orvosi karnak, semmiféle komplikáció nem volt, dacára a mostoha körülményeknek és a zseblámpa-világításnak. 33 legkülönbözőbb szakorvos biztosította a lehetőségekhez képest a csoport egészségét. Gyógyszerekkel is aránylag egész jól lettünk volna ellátva, ha még a Rákosrendezői pályaudvaron történt légiriadótól kísért beszállásunknál azok nem az élelmiszert szállító kocsiban lettek volna elhelyezve, és így a vatta összekeveredett a borsóval. Egy másik, gyógyszereket tartalmazó ládába belefolyt a folyékony gyümölcsíz, mindezt betetőzte még az, hogy a vagon teteje rossz volt, és a gyakori nyári zápor vidáman folyt be a fontos és részünkre nélkülözhetetlen cikkeket tartalmazó kocsiba.

Élelmiszerral pillanatnyilag még elég jó mennyiségben és minőségben voltunk ellátva. Nemcsak a közösségi ételmezési vagon, hanem az utasok nagy része, főleg, akik a gettóból jöttek, mert hiszen ezek már korábbi tapasztalatok alapján nagy mennyiségű élelmiszerral és konzervvel látták el

OLOSZ LEVENTE

magukat az útra. Mi a magunk részéről nem hoztunk magunkkal jóformán semmit, csak azt a csekély mennyiséget, mely egy kis kirándulótársznyába[n] elfért, de ez már az első két napon kimerült. Hiányt nem szenvedtünk azonban semmiben, mert a közös koszt jó és elegendő volt, úgysz[intén]. a kiosztásra kerülő kenyérfejadagok is kielégítőek voltak. Friss gyümölccsel a község lakói, elég magas áron, láttak el minket. Itt bántam meg először, hogy egész készpénzemet, mely nálam volt, a Bocskai utcában arra a figyelmeztetésre, hogy egy jegygyűrűn és legfeljebb 20 pengő készpénzen kívül senki egyéb értéket nem vihet magával, én 4700 vagy 4800 pengőt átadtam Partos Ferencnek, az ottani egyik vezetőnek.

Várakozásunk egyik okául azt hozták fel, hogy egy nagyobb mennyiségű, több vagon élelmiszert várunk, melynek késéséért nem kaptunk sehonnan sem magyarázatot. Amilyen váratlanul ért bennünket az akaratumk elnére történt itteni táborozásunk, épp olyan meglepetésszerűen jött az elindítás is, de legnagyobb megrökönyödésünkre nem eredeti útprogramunk, Bécs irányába, hanem vissza Budapest felé. Közölték velünk megnyugtatósunkra azt, hogy nem történt semmiféle változás az útitervben, csak a légítámadások által megrongált pályatest Hegyeshalomnál használhatatlanná vált, és ezért [a] Komárom–Érsekújvár–Galánta–Pozsony irányban fogjuk Bécset elérni. Ez a magyarázat azonban nem nyugtatta meg a kedélyeket, hiszen ez volt az az útirány, mely Magyarországról a galíciai poklok felé vezetett. Azonban volt mégis valami csekély megnyugtató, és pedig az, hogy eltérően a deportáló vonatoktól, melyek lezárt ajtóval tették meg útjukat indulási pontjuktól szomorú végcéljukig, mi mindvégig, az elindulás pillanatától kezdve, keresztül az akkor még hatalmas Német Birodalmon, nyitott ajtóval utaztunk. A magyar állomásokon áthaladva a pályaudvarokon tartózkodó emberek egyikének arcán sem láttuk a részvétnek egy csöppjét sem. Jobbik eset az volt, ha közömbösen nézték vonatunk áthaladását, de legtöbbjéről a káröröm és rosszindulat világított.

Késő éjszakai órákban értünk Galántára, a szlovák határállomásra. Itt vonatunkat a csendőrség nem akarta Bécs irányába továbbengedni. Nem tudták megérteni, hogy egy zsidókkal megrakott vonat ne Auschwitz irányába menjen. Csak [a] vonatunkat kísérő SS-altiszt többszöri telefonbeszélgetése után a budapesti német parancsnoksággal voltak hajlandók bennünket Szenc–Pozsony irányába továbbengedni. Ha jóindulatú Fritzünk (SS-Gruppenführer) nem lett volna elég energikus, akkor mi egyenesen Auschwitzba lettünk volna továbbszállítva. A kora hajnali órákban átléptük a szlovák–magyar határt, és néhány negyedórával később megérkeztünk

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

Pozsonyba (Bratislava). Itt a még ott lévő, kivételezett zsidók fogadtak bennünket nagy szeretettel. Egynéhányan, értesülve a Szlovákiában akkor aránylag jó viszonyokról, angolosan megváltak a csoporttól, és ott maradtak Szlovákiában, viszont új utast is kaptunk egy szlovákiai zsidó munkaszolgálatos személyében, ki a pályatest mellett dolgozott, és fiatalságunk biztatására felszállt a vonatra, és csatlakozott hozzánk. Késő délután érkezünk meg Wien [Bécs] egyik külső pályaudvarára.

Még a pályaudvarra érkezésünk előtt, onnan néhány száz méternyi távolságra egy barakktábor mellett mentünk el, hol legnagyobb meglepetésünkre sárga csillagos zsidókat pillantottunk meg. Kérdésünkre azt a választ kaptuk, hogy Szolnokról hozták őket ide, és aránylag jól vannak ellátva. Ennek bizonyítékeképpen sebtében kisgyermeket hoztak ki a barakkok belsejéből, kik jól táplálóknak és vidámaknak látszóttak. Számításom szerint 2-3 hete lehettek itt, és még nem látszott meg rajtuk a nélkülözés nyoma. Többet nem tudtunk meg tőlük, hiszen az egész beszélgetés a mozgó vonatról történt.

Megérkezve Wienbe, nagyobb csoport magas rangú német tiszt fogadta transzportunkat. Köztük volt az a tiszt is, ki csoportunk utazását intézte. Itt igen jóízű és kiadós vacsora várt bennünket, úgyszintén kenyeret is kaptunk. Közölték, hogy az élelmiszerszállítmány, melyre Magyaróváron is vártunk, még nem érkezett meg, de majd utánunk fogják küldeni, mihelyt megérkezik. Ezt az élelmiszert sohasem kaptuk meg. Azt is közölték velünk, hogy mivel a strasshofi tábor jelenleg túl van zsúfolva, minket egy nagyon jó helyen fognak arra a néhány napra, melyet Németországban fognak eltölteni, elhelyezni. Az útirányunk Bergen-Belsen lett. Hogy ez hol, Németország mely részében van, nem tudtuk. Utunk folyamán aztán megtudtuk, hogy valahol Hannover mellett van ez a tábor.

Másnap hajnalban megérkeztünk Linz külvárosába. Itt megtudtuk, hogy úgy mi, mint csomagjaink fertőtlenítve lesznek. Az időpont még nem volt megállapítva, hogy mikor. Mi ezt a várakozást arra használtuk fel, hogy a vagonok elé kirakott poggyászok között még Magyaróváron rejtélyes módon eltűnt takarónk nyomára bukkanjunk. (A takarókkal egyébként mindig bajok voltak.) Meg is találtuk azt egyik útitársnőnkénél, ki méltatlankodva tiltakozott a takarónk elvitele ellen, mondván, hogy neki pont ilyen takarója van, és ha ez talán nem is az övé, de mivel mostanáig őrizte őket, mi jöjünk vesszük azt el tőle. Csak miután bebizonyítottuk a mosoda belevarrott jelével, hogy ez a miénk, [akkor] volt hajlandó nagy morogva a takarót ideadni.

OLOSZ LEVENTE

Az állomás mellett haladt el a városi villamos, melynek első kocsiján hatalmas tábla lógott: „Für Polen und Ostarbeiter verboten”.¹³⁸ A pótkocsin ugyancsak nagy tábla hirdette, hogy lengyelek és ukránok csak ezt a kocsit használhatják. Az állomás területén lévő latrina is két részre volt osztva: az egyikén nagy tábla hirdette, hogy „Für die Angehörige der Wehrmacht”,¹³⁹ a másik pedig: „Für Ostarbeiter”.¹⁴⁰ Az egész városrész, ameddig elláttam, majdnem teljesen kihalt volt. Embert alig lehetett látni. A széles utcák üresek voltak, csak néha lehetett egy-egy katonát látni, nagyon ritkán civil személyt. Jármű csak katonai volt látható. Az üzletek redőnyei nagyrészt le voltak húzva. Távolabb hatalmas ipartelep látszott, egy egész gyárváros volt ott. Nagy tábla mutatta az utat arrafelé: „Kleinmünchen”-nek¹⁴¹ jelölte meg a helység nevét, az ipartelep pedig [a] Hermann Göring-Werke¹⁴² nevet viselte.

Kilenc óra felé jött meg a parancs az első csoport részére, hogy a fertőtlenítőbe menjen, valamint hogy a fiatal, munkabíró emberek a poggyászatokat ugyancsak fertőtlenítés céljára odaszállítsák. Az első csoporttal [a] nők és gyermekek mentek. Egyik útitársnőnk betegségére hivatkozva ki akarta magát vonni a fertőtlenítés procedúrája alól, mire egy hatalmas pofon [és] néhány rúgás kíséretében világosította fel őt egy német tiszt részéről [sic!], hogy mindenkinek részt kell vennie ebben. Elindult az első csoport, eltelt jó néhány óra, és még senki sem jött közülük vissza. Még izgatottabbá tett bennünket az, hogy a csomaghordók közül, kik visszajöttek, mesélték, hogy a nőket beteretlék egy teljesen zárt helyiségbe, melynek homályos ablakait nem volt szabad kinyitni, és a nők haját elkezdték lenyírni.

Két órakor délután elindultam én is az egyik csoporttal. Minket is beteretlék egy barakkba, mely nem messze az állomástól, egy nagyon szép park közepén, egy kis domb oldalán állott. A hőség idebenn szinte kibírhatatlan volt. Az ablakoknál fegyveres katonák álltak, kik nem engedték, hogy azokat kinyitva egy kis levegőhöz jussunk. A hangulat egészen pánikszerű volt. A szomszéd helyiségből áthallatszott a gyermekek és nők kiáltozása, mely-

¹³⁸ Magyarul: Lengyeleknek és keleti munkásoknak felszállni tilos.

¹³⁹ Valójában „Für Angehörige der Wehrmacht”, azaz a Wehrmacht tagjai számára.

¹⁴⁰ Magyarul: Keleti munkások részére.

¹⁴¹ Kis-München, Linz déli városrésze.

¹⁴² Hivatalos nevén Reichswerke Hermann Göring, azaz Hermann Göring Birodalmi Iparművek, egy 1937-ben létrehozott, állami tulajdonú acélipari vállalat, amely a német hadigazdálkodás egyik legnagyobb ipari létesítménye volt.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

nek okát nem tudtuk. Még kétségbeejtőbbnek és kilátástalanabbnak látszott a helyzet, mikor a helyiség, hol mi voltunk, ekkor már meztelenül, ruháinkat kézben tartva, különböző onnan kivezető ajtóin a következő feliratú táblákat fedeztük fel: „Achtung Gift”¹⁴³ és „Achtung Gas”.¹⁴⁴ A szoba, jobban mondva terem falai mellett kis hordók sorakoztak, rajtuk halálfej és „Zián”¹⁴⁵ felirat. Végre, hosszas várakozás és izzadás után betereltek minket a következő terembe, hol ruháinkat a fertőtlenítő kazánokba helyezték el, minket pedig alapos tetűvizsgálat alá vettek. Akinél a tetvesség legkisebb jelét is észlelték, azt megkopasztották. Utána bepermeteztek bennünket egy fertőtlenítő folyadékkal, mely kimondhatatlanul kellemetlenül csípett. Ezután tovább tereltek bennünket egy zuhanyokkal felszerelt szobába, hol forró víz zúdult a nyakunkba. Ezt egészen váratlanul jéghideg váltotta fel. Innen távozva női személyzet vett minket kezelésbe, akik igen durván és gorombán bántak velünk. Ugyanez[ek] a vegyes, hol férfi, hol női fürdő-alkalmazottak foglalkoztak csoportunk női tagjaival is. Itt a fürdő és fertőtlenítő személyzete ukrán volt. További hosszas várakozás után végre megkaptuk ruháinkat. Megkaptuk, ez nem jó kifejezés, mert a több száz főnyi tömeg fertőtlenített ruházatát egy halomban a terem közepére dobták. Többórás keresgélés után találtam meg ruhadarabjaimat. Én még a szerencsések közé tartoztam, mert megtaláltam mindent, de voltak olyanok is, kik egészen hiányosan öltözve hagyták el a fürdőt, mivel nem volt már türelmük tovább keresgélni. Már jóval este 10 óra után volt, mikor visszaérkeztem a vonathoz. Itt nagy megkönnyebbüléssel láttam, hogy a nők, köztük Erna és Zsuzsika is ott vannak már. Ők aztán elmesélték saját tortúrájukat, mely még keservesebb volt, mint a miénk.

Ugyanabban a helyiségbe és sorrendben mentek, mint mi. Csak annyiban különbözött mégis, hogy az elején az összes sorra kerülő nőket kivétel nélkül megkopasztották, úgy látszik, itt ez volt a szokás, és csak vonatvezetőnknek, Fritznek volt köszönhető, hogy 35-40 kopasztás után ezt a műveletet nagy általánosságban abbahagyták, miután felvilágosította a fürdő orvosát és személyzetét arról, hogy mi nem a megszokott deportáltak vagyunk. Sokan a nők közül, midőn megtudták, hogy ruháikat állítólagos fertőtlenítés céljából elveszik, [a] még náluk lévő, elrejtett ékszereiket és értékeiket a WC-be dobták. Erna is, félve, hogy a szoknyájába varrt két

¹⁴³ Magyarul: Vigyázat, mérge!

¹⁴⁴ Magyarul: Vigyázat, gáz!

¹⁴⁵ A cián németül Zyan, a hordókra bizonyosan ez lehetett írva.

OLOSZ LEVENTE

brillkövet felfedezik, azokat kivágva onnan, a nála lévő szappanba préselte bele. Természetes, hogy ezután nem mert a szappannal mosakodni, és egész idő alatt, míg onnan ki nem engedték őket, a kezébe szorongatta azt. Sok baj volt az apró gyerekekkel, hiszen kora reggel óta semmit nem kaptak enni. Végre a késő délutáni órákban, mielőtt a fürdőt elhagyták, egy kis tejet kaptak.

Mi már ott voltunk a vonatonál, de hol vannak a csomagok, melyek minden vagyónkat képezték? Végre ezek is megjöttek. A vagonok előtti térségen voltak ezek több halomba ledobálva. Bár mind névjelző cédulával voltak ellátva, szinte képtelenségnek tűnt a több ezer csomagból a sajátot előhalászni. A késő éjszakai órákban is folyt még a csomagok válogatása. Mi aránylag hamar megtaláltuk a mi csomagjainkat, de a szerencsétlen takarók már megint eltűntek, és nem kerültek elő.

Miután megadták az indulásra a jelt, szomorúan lemondtam a részünkre szinte nélkülözhetetlen takarókról, és elhelyezkedtünk a vagonban. Még szerencse, hogy a szörme lábzsákot, ami Zsuzsika hálószobája volt, sikerült elrejtennem a vagon alatt, úgyhogy ez a poggyászdarabunk elkerülte a fertőtlenítőt, és volt Zsuzsikát mivel betakarni. Zsuzsika fekhelye egyébként az egyik koffer volt, a másik bőröndünkön Marton Maki kislánya, Nonni töltötte az éjszakákat. Egyébként a több napig tartó utazás alatt nagyon keveset aludtunk, mert hiszen a szűk vagonban, melynek legalább egyharmadát a poggyászok foglalták el, 72 személy részére, mely közül 21 gyermek és több idősebb személy volt, kiknek minden körülmény között igyekeztünk többé-kevésbé megfelelő fekhelyet biztosítani; nekünk csak álló, ha jól ment, guggoló hely jutott.

Áthaladtunk sok német nagyvároson. Összebombázott részt sajnos nem sokat láttunk, valószínűleg vonatunkat tudatosan mellékvágányokon vezették, nehogy mindent lássunk. Regensburg, Nürnberg, Kassel, Würzburgon keresztül vezetett utunk. Csak Nürnbergben volt, hogy elkerültük a főpályaudvart. Kisebb-nagyobb pihenőket tartottunk menet közben, főleg szabad pályán vesztegelt hosszabb ideig vonatunk, mely alkalmakat arra használtuk fel, hogy a nagy hőségtől elcsigázott testünket mosdással fel-frissítsük. Egészen különös volt, hogy a szégyenérzet teljesen megszűnt. Férfiak, nők egymás mellett, zavartalanul, egymásról tudomást nem véve mosakodtak, sőt szükségleteiket végezték. Légitámadás nem volt egész utunk alatt, csak egy ízben állt meg vonatunk, és a távolban, honnan repülőgépek zúgása hallatszott, láttuk a bombák becsapódását.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

Egyik d[él]u[tán], miután elhaladtunk [a] Hannover felé mutató úttáblák mellett, egy holtvágányon állt meg vonatunk. Sehol a közelben épület nem volt látható. Ez volt a bergeni teherállomás. „Aussteigen!” Kiszállni! – szólt a sürgető parancs. Ez július¹⁴⁶ 10-én volt, vagyis 11 napig tartott az utunk.¹⁴⁷ Fáradtak és elcsigázottak voltunk az utazástól. Nem is tudjuk ezek után elképzelni, hogy milyen kín és gyötrelem lehetett ebben a hőségben víz és élelmiszer nélkül, lezárt vagonokban az út, mert hiszen mi, akik aránylag rózsás körülmények között tettük meg az utat, is el voltunk csigázva. A kiszállás és kirakodás pár perc alatt, a sürgető parancsszavak hatására ment végbe. Betegek és öregek félre lettek állítva, hogy majd teherautón teszik meg a 7 km-es, a táborig vezető utat a csomagokkal együtt, míg a többiek ötös sorokban lettünk felállítva, hogy gyalog induljunk útnak.

Egyszerre egy nagy csoport német katonaruhába öltözött öregember jött velünk szembe, [egy] magyar főhadnagy és [egy] magyar őrmester kíséretében. A hátukon vászonzsákocskákba csomagolt málhákat vittek, melyeken különböző erdélyi városok nevét fedeztem fel. Megkérdeztük tőlük, hogy kicsodák tulajdonképpen, mire legnagyobb meglepetésünkre magyarul kaptuk meg tőlük a választ. Román munkaszolgálatosok voltak, kiket Magyarországon is gyakran láttunk civil ruhában, bal karjukon piros-fehér-zöld karszalaggal, kik mint kisebbségi alakulatok a magyar honvédség mellé voltak beosztva. Elmondták azt is, hogy Magyarországról néhány nappal ezelőtt hozták őket ide, és német katonaruhába öltöztették fel. A csomagokban, amit vállukon a pályaudvarra vittek, [az] eddig viselt civil ruháik voltak, melyet most hazaküldtek Erdélybe. A pályaudvaron nagy sürgés-forgás uralkodott. Gépkocsik, motorkerékpárok, traktorok és gyalogosok nyüzsgöttek. Eddigi őrségünk, ki Budapesttől kísért bennünket idáig, elbúcsúzott tőlünk azzal, hogy most néhány napos szabadságra mennek, és azután visszajönnek, hogy további utunkon is elkísérjenek bennünket.

Sokkal barátságosabb őrség váltotta fel a régit. Szokatlan volt részünkre [az] aránylag elég szalonképes hang után a goromba és durva bánásmód. No de ez amúgy is csak néhány napig fog tartani, addig még csak kibírjuk ezekkel is valahogy, akkor még nem sejtettük, hogy közel fél esztendeig leszünk kénytelenek ezt a kényszerített vendégszeretetet élvezni. Félel-

¹⁴⁶ Az eredeti szövegben június szerepel, ami nyilvánvaló elírás.

¹⁴⁷ A vonat valójában július 8-án érkezett meg Bergen-Belsenbe.

OLOSZ LEVENTE

metesek voltak a kíséretünkhöz tartozó véredek, kik, ha valaki az ötös sorból csak fél lépésnyire is elmaradt, már vészes morgásban törtek ki, és mutogatták nem éppen bizalomgerjesztő, villogó fogukat. Hosszú kilométereken keresztül egy hatalmas katonai város mellett vezetett el utunk. Láttunk itt magyar, szlovák és más, a tengelyhatalmakhoz szövetséges katonákat. Elképzelhetetlen, hogy hány százezer ember fért el ezekben a többemeletes épületek százaiban.

Az út további része hadifoglytábor mellett vitt. Láttunk angol, amerikai és orosz foglyokat. Legrosszabb fizikai állapotban az oroszok voltak, úgyszintén ezeknek a ruhái voltak a legrongyosabbak. Hátukon, mellükön, sapkájukon különböző rikító színű festékekkel nagy „SU” betű volt festve.

Több mint két órai menetelés után átléptünk egy sorompó alatt. Itt kellemes meglepetésben volt részünk. Jobbról-balról ragyogó, tiszta, barátságos barakképületek mellett vezetett el az út, megszakítva itt-ott nagyon szép virágágyakkal. Az ablakokon betekintve szép, fehérén megterített, virágokkal díszített asztalok integettek barátságosan felénk. Más ablakok mögött szépen megvetett, hófehér ágyak látszottak. De örömünk korai volt, mert pár lépés után egy újabb sorompó zárta el az utat, miután ezt felengedték, átléptünk e kapun, és megérkeztünk a tulajdonképpeni tábor területére. Itt voltunk tehát Bergen-Belsenben. Az előbb említett csinos épületek az őrségünkre kirendelt SS-katonák lakóhelyei voltak.

A sorompón túl széles, gondozott út vezetett a tábor belseje felé. Mindjárt a bejáratától jobbra nagy fűrésztelep volt, hol orosz hadifoglyok végezték a favágás itt különösen nehéz munkáját, mivel a felvágásra szánt faanyag kizárólag görcsös fagyökerek voltak, ami tudvalevően nagyon nehezen aprítható fel. Az úttól jobbra és balra hatalmas barakképületek voltak, melyek részben a foglyok lakóhelyéül, részben pedig raktár, konyha és istálló céljaira szolgáltak. A mi csoportunk a X. és XI-es úgynevezett blokkokban nyert elhelyezést.

[A BERGEN-BELSENI TÁBOR]

Fáradtan és kimerülten érkeztünk meg a gyaloglástól. Itt azonnal hozzáláttak a szomszédos barakkcsoportból, melyben Hollandiából internált zsidók voltak, hozzánk vezényelt munkaerők segítségével [a] személyi adataink felvételéhez és annak regisztrálásához. Tekintve, hogy minden személynek külön kartoték lett felfektetve, melyen a személyi adatok a leg-

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

alaposabban voltak feltüntetve, dacára annak, hogy legalább 10-12 személy foglalkozott ezzel, bizony több órát vett igénybe. Ezután közelharc kezdődött a hálók helyek birtoklásáért. Az egyik épületben a férfiak, a másikban pedig a nők nyertek elhelyezést. A barakképítmény maga több helyiségre volt osztva, melyek mindegyike az udvarra vezető ajtóval volt ellátva, és belül teljesen szeparálva voltak egymástól. Egyik barakkszobából a másikba csak az udvarra vezető ajtókon keresztül lehetett közlekedni. Egy-egy ilyen barakkszoba belső mérete kb. 9×15 m[é]t[e]r volt. Az alvóalkalmatosságok 2 vagy 3, egymás fölött elhelyezett keskeny fapriccsek voltak. A fekvőhely maga kevés faforgáccsal bélelt papírzsák. Az egyes, egymás fölötti fekvőhelyek közötti távolság 60-70 cm volt, úgyhogy jóformán csak hason csúszva lehetett az úgynevezett ágyat megközelíteni. Ezt még megnehezítette az a körülmény is, hogy az emeletes ágyak olyan szorosan voltak egymás mellett elhelyezve – kb. 30 cm távolság minden második ágy között –, hogy egy majom ügyessége kellett ahhoz, hogy az ember magát a második vagy harmadik emeleti fekvőhelyére feltornássa.

A barakk közepén kb. 1 m[é]t[e]r széles hely volt szabadon hagyva a közlekedésre, ettől jobbra és balra voltak az emeletes ágyak egymás mögött, 2-2 sorban elhelyezve. A barakk előterében egy néhány méteres rész volt szabadon hagyva; itt 2 asztal volt, mely állítólag arra szolgált, hogy étkezéseinket itt végezzük, de mivel az asztalok körül legfeljebb 30-35 személy tudott elhelyezkedni, míg egy-egy barakk létszáma 100-120 személy körül volt, így tehát állandó vitára és veszekedésre adott ez is többek között okot. A barakk világítására és szellőzésére mindkét oldalon két-két ablak volt. Azonban az üvegek nagy része el volt törve, és papírlappal vagy deszkával [volt] helyettesítve. Így tehát nem nagyon felelt meg annak a célnak, amire eredetileg szánva volt, vagyis világításra, és így a barakk belsejében, tekintve, hogy az emeletes fekvőhelyek, melyeket legjobb akaratukkal sem lehet ágyaknak nevezni, oly szorosan voltak egymás mellett, hogy még a déli órákban sem lehetett semmit sem látni. Másik hivatását sem nagyon töltötte be az ablak, először, mert olyan rozoga állapotban volt, hogy féltünk, valahányszor hosszas vita után valaki mégis kinyitotta, hogy rámostól együtt kiesik a helyéből. Azt mondtam, hogy hosszas vita után, [és] ez tényleg így volt. Az ablakok t[udni]i[l]lik a helyiség két szemben lévő falán voltak elhelyezve, és így mindig léghuzat volt az amúgy is rossz szigetelés miatt. Mivel a tábor maga a Lüneburgi Heide¹⁴⁸ kellős közepén volt, mely tudva-

¹⁴⁸ Valójában Lüneburger Heide, azaz Lüneburgi pusztá.

OLOSZ LEVENTE

levően Európa [egyik] legcsapadékosabb vidéke, és így állandóan, kivéve 1-2 forró júliusi hetet, különlegesen nedves és hideg időjárás van. Ez volt az ok, ami vitára adott alkalmat a helyiség szellőztetésére vonatkozólag. A nagyobb szám nyert, aki azt mondta, hogy bűdösségtől még senki nem kapott tüdőgyulladást.

Ezt a kellemetlen atmoszférát még fokozta az a körülmény, hogy minden barakkhoz [kívülről hozzátoldva] tartozott egy nagyon rossz karban lévő WC, melynek rosszul záródó ajtaja a barakk hátsó részében volt elhelyezve. Ezt a helyiséget csak este 10 órától reggel 6 óráig terjedő időpontban volt szabad használni, mikor is a barakkot senkinek sem volt szabad elhagyni, de erre az időpontra azután úgy igénybe volt véve, hogy szinte hihetetlen. Ennek valószínűleg a nyirkos, nedves lakhely, valamint a nagy mennyiségű vizet tartalmazó élelmiszercikkek fogyasztása volt az oka. Jómagam, ki normál életemben nem emlékszem, hogy csak egyszer is felkeltem volna éjszaka, itt háromszor-négyszer is kénytelen voltam e kies helyiséget igénybe venni. Mint már említettem, maga a berendezése nagyon rossz állapotban volt, és ez még csak fokozta a barakkokban lévő, nem éppen illatosnak nevezhető levegő aromáját, de ezen sajnos nem tudtunk segíteni.

A barakknak, mely téglából volt építve, deszkából volt a teteje, melyet hiányos és rossz állapotban lévő kátránylemez borított. Ennek folytán az eső, mely nagyon gyakori volt, akkor és ott folyt be a barakkba, amikor akart, minek következtében a betonpadlót állandóan 5-10 cm magas víz borította, aminek eltávolítása lehetetlen volt, mert hiszen alig egy-két óráns megszakítással az eső állandóan esett, és a vízáradat feltartóztathatatlanul folyt be a tető hézagain. A legfelső emeleten lévő fekvőhelyeken ennek következtében szinte lehetetlenné vált a tartózkodás. Nekem, kinek szintén legfelső ágyam volt, csak ballonkabátom segítségével sikerült részben szárazon tartani holmijaimat és magamat, amennyiben takaróm fölé még ezt is ráterítettem; így is csak részben volt száraz a fekhely.

Adatfelvételeink közben, melyet holland sorstársaink végeztek, kik arra a megjegyzésünkre, hogy csak rövid néhány napig fog itt tartózkodásunk tartani, szomorú kézlegyintéssel válaszolták, hogy másfél évvel ezelőtt ők is így, átmeneti időre jöttek, és mint látjuk, még mindig itt vannak. De azért ne adjunk fel még minden reményt, mert blokkjukból, melynek eredeti létszáma 4000 volt, 300 személy a közelmúltban, állítólag Amerikába való továbbtranszportálás címén, el lett tőlük szállítva, és így nem is sok, de valami reményünk még lesz, hogy innen tovább kerülünk. Arra, hogy mi ki-

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

vételes, úgynevezett Bevorzugt-transport¹⁴⁹ vagyunk, kik nem fogunk dolgozni, azt válaszolták, hogy az első néhány hónapban ők is csak táboruk belső rendfenntartásával voltak elfoglalva, de azután egyik napról a másikra kemény mezőgazdasági és ipari munkára lettek fogva.

Ezután szétszéledtünk, hogy ki-ki elfoglalja a részére kijelölt helyet. Erna és Zsuzsika a női F, magam pedig a férfi D barakk lakói lettünk. Mikor már azt hittük, hogy na végre itt az első relatíve nyugodt éjszakánk, mikor is ily hosszú idő után kialudhatjuk magunkat, felhangzott a sürgető parancs, mindenki köteles a két barakk közötti szabad térségen sorakozni. A sorakozás ötös sorokban ment végbe, mely sorakozási mód itt a táborban általános volt, tekintve, hogy ez volt a legegyszerűbb módja annak, hogy egy tömeget gyorsan és pontosan megszámloljanak. Kivétel nélkül, férfiak, nők, aggok, gyermekek, tekintet nélkül betegekre és csecsemőkre, ezen és ezután a mindennapi sorakozón mindannyiunknak részt kellett venni. Ekkor ismerkedtünk meg az ott oly gyakori esővel és azzal, hogy [az] SS felügyelő személyzetünk csak akkor végzi hamar a számlálást, ha szép az idő. Míg ha tűz, forró napsütés vagy zuhogó zápor volt, külön élvezetet nyújtott nekik, ha órák hosszat hagytak bennünket állni a szabadban. Már késő este lett közben, mikor végre bőrig ázva megengedték nekünk, hogy [a] barakkjainkba menjünk. Az izgalmas és fárasztó nap után mindenki gyorsan elhelyezkedett, és rövid pár percen belül az egész tábor mély álomba merült.

Másnap reggel vettük csak szemre új környezetünket, mely bizony elég siváran hatott. Körös-körül sűrű szögesdrót kerítés határolta a XI-es blokkot, mely új lakóhelyünk neve volt. A szomszédos tábor és a mi táborunk között még sűrűbb fonatú nádsövény is volt a szögesdrótra erősítve, mely teljesen lehetetlenné tette az átlátást. Az első rész, hol a mi táborrészünkből kivezető kapu volt, a tábort keresztülszelő útra nyílt. Ettől az úttól jobbra és balra álltak a különböző célt szolgáló barakképületek. A harmadik oldal a IX-es számú barakktömbre nézett; itt nem volt nádfonatú a drótkerítés, mint az ellenkező oldalon, és így szabad kilátásunk nyílt erre az épületre, melyben raktárak, istállók és műhelyek (asztalos, cipész, szabó) voltak.

A táborunkat határoló negyedik oldalt szintén drótkerítés szegélyezte; ez a táborrészünknek a hátsó frontja, mely mögött néhány méteres térköz után széles árok, melynek mélységét nem lehetett látni, ezután pedig újabb

¹⁴⁹ Magyarul: kiemelt/elsőbbségi szállítmány.

OLOSZ LEVENTE

szögesdrótkerítés, mely állítólag elektromos árammal volt telítve. Az in-nenső drótkerítés és az árok között még spanyollovakok¹⁵⁰ is voltak fel-állítva, ezek között pedig szögesdróttekercek, kb. 1 m[é]t[e]r magasságban a föld színétől elhelyezve. Az erre az oldalra néző kilátást egy sűrű kis fiatal erdőcske zárta el, mely mögött egy országutat lehetett sejteni, ahol éjjel-nappal dübörgő járművek és menetelő katonai alakulatok zaját lehetett hal-lani. E kis erdő fölé emelkedett, közvetlenül a második drótakadály mögött, egy őrtorony, melyben állandóan őrség volt. Az őrtorony maga 10 m[é]t[e]r magas, gépfegyverrel, telefonnal, messzelátóval felszerelve, és hogy az éj-szaka is pontosan ellenőrizni lehessen a táborban történő minden mozza-natot, egy hatalmas fényszóró egészítette ki az őrtorony berendezését. Min-den irányban, amerre szemünk ellátott, ilyen kimagasló őrtornyok voltak láthatók, 150–200 méternyire egymástól elhelyezve. A mi blokkunk felett őrködő torony a 3-as számot viselte.

Itt, a táborrészben, melyet talán udvarnak nevezhetünk, volt egy nagyon fontos és gyakran felkeresett kis építmény, a latrina. Ez belül egy alacsony deszkafallal ketté volt választva, az egyik rész a nők, a másik pedig a férfiak részére. Maga a belső berendezés nagyon primitív és egyszerű, egy desz-kaalap, melyen kétoldalt, egymás mellett, egy-egy sorban 15–15 nyílás volt e nemes hely ellátva, miáltal az ember idejét beszélgetéssel tehetette kelle-messé. Maga a latrina nagyon jól volt egyébként megkonstruálva, mert alul-ról állandóan vízzel volt öblítve, miáltal nem forgott fenn az esetleges ba-cilusterjedés veszélye, mely egy ilyen csapadékdús vidéken, egy 1700 személyt számláló közösségben könnyen végzetes lehetett volna. E hely ál-landóan nagy forgalomnak örvendett, mert a nedves levegő, a rossz ruhá-zat és a nagy mennyiségű vizet tartalmazó ételek fogyasztása fokozottan vette igénybe a szervezetet. Ezen épület mellett volt egy kis faépítmény, ez-előtt klozet, most pedig felerészben szerszámraktár, a másik felében pedig a járványkórház. Ez h[á]la. I[stennek]. csak négy ízben, egész könnyű fer-tőző gyerekbetegség miatt lett igénybe véve.

A női épület A barakkjában nyert elhelyezést a tábor egészségügyi osz-tálya, a kórház. A barakk belseje néhány szekrénnel ketté lett választva; az első részben volt az iroda, mely táborunk belső ügyeit egészen saját au-tonómiával intézte (Innere Verwaltung¹⁵¹). Ennek feje az általunk meg-

¹⁵⁰ Kereszt alakú, fémből vagy fából készült szöges akadály, tankcsapda.

¹⁵¹ Magyarul: belső igazgatás.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

választott és az SS táborparancsnokság által jóváhagyott „Judenältester”,¹⁵² dr. Fischer József kolozsvári ügyvéd, egykori romániai országgyűlési képviselő volt. Ugyancsak az első barakk részben volt még a tábor egyik nagyon fontos része, az élelmiszerraktár.

A hátsó, nagyobbik elválasztott részben, mint említettem, volt a kórház, amelyben 34 személy részére volt férőhely, szintén, mint a többi barakkokban, egymás fölött elhelyezett primitív fekvőhelyeken, csak két fapriccs volt emelet nélkül, ezeken voltak elhelyezve a súlyosabb betegek, hogy az ápolószemélyzet, amely a tábor önkéntes nőtagjaiból rekrutálódott, könnyebben férhessen a beteghez. Semmiféle orvosi berendezéssel e kórház nem rendelkezett, gyógyszer is csak csekély mennyiségben volt, az, ami a táborban lévő orvosok és táborlakók kézi gyógyszer tárában került elő. A németek igyekeztek ugyan látszólag ezen hiányon segíteni, de vagy tényleg nem volt, vagy csak nagyképszerűsködtek, mikor mutatták az igyekezetet, hogy segíteni akarnak, mert kis mennyiségű aspirin és egyéb, csekély értékű gyógyszeren kívül mást nem kaptunk. Nagy dolog számba ment, mikor egy napon egy vadonatúj kis elektromos sterilizátort kapott [a] táborunk, hogy az orvosok műszereiket fertőtleníthessék, mert eddig, amíg volt, meta kockával,¹⁵³ azután pedig gyertyalánggal végezték ezt a fontos műveletet. Helyszűke miatt a férfiak és nők egy teremben voltak csak elhelyezhetők. A férfi A barakk egy kis elkülönített részében, az ablak mellett volt az ambulancia, hasonló primitív módon berendezve, mint a kórház. Mi azonban még büszkének lehettünk erre is, mivel az egyik szomszédos „görög-spanyol” táborban még csak orvos sem volt, és csak egészen súlyos esetben hívták át tőlünk valamelyik orvost, hogy a szenvedőnek segítséget nyújtson.

Műtétet végezni azonban műszerek hiányában nálunk sem lehetett. Ilyen esetekben hosszas utánjárás után lehetett csak a táborparancsnokságnál kiharcolni, hogy az operálandó beteget a XII-es blokkban lévő „holland” táborba vigyék, amely egy ugyan elég egyszerű, de jobb híján megfelelő kis tábori műtővel is rendelkezett. Operálni azonban [csak] az ottani, állítólag nagyon ügyes kezű, görög származású, Hollandiából deportált sebész operálhatott. Sem orvos, sem pedig a beteg hozzátartozója nem hagyhatta el táborunkat, és így a beteget a németek hordágyon átvitték, majd az operáció után visszahozták. Bizonyítéka az orvosok kitűnő igyekezeté-

¹⁵² Magyarul: zsidó elöljáró.

¹⁵³ Valószínűleg Metakresol, egy krezol (metil-phenol) alapú fertőtlenítőszer.

OLOSZ LEVENTE

nek, hogy dacára a rossz klímának, valamint a gyenge élelmezésnek, semmiféle járványos megbetegedés a táborban nem volt, kivéve néhány enyhe lefolyású gyermekkanyarót és szamárköhögéses megbetegedést. A halálozási arányszám egész alacsony volt. Négy tábortársunkat ragadta el közülünk a halál ott-tartózkodásunk egész ideje alatt, mely ily nagy [lét]számú közösségben, ily mostoha körülmények között nem mondható soknak.

A női barakk utolsó helyiségében volt a mosó- és mosdókonyha, mely mosdás céljaira reggel 6–7 óra között [a] férfiaknak, 7–8-ig pedig a nőknek volt megállapítva. A nap többi órájában pedig ruhamosás céljaira szolgált. Természetes, hogy nagy tülekedés volt a mosdás ideje alatt, mert dacára a nagyszámú csapoknak, az engedélyezett egy óra nagyon rövid volt. A mosás nagyon bonyolult eset volt. Először a mosószer hiánya, azután csak hideg víz volt, mert volt ugyan egy egész kis úrtartalmú vízmelegítő tartály, de ritka eset, ha fűtőanyag is volt. Ha már végre sikerült is befűteni, és vizet melegíteni, arra annyi igénylő volt, hogy ha igazságosan akarták volna elosztani, úgy talán minden mosó személynek jutott volna egy d[e]c[i]l[iter] meleg víz, de ez is csak közelharc árán, így tehát inkább nélkülözték a meleg vizet, és akarva, nem akarva hideg vízben próbálták a szennyes ruhát kimosni. De mielőtt még mosásra került volna a sor, sorba kellett állni a csekély számú mosómedencék előtt, mert nagyon kevés volt azok száma, akik egy saját lavór vagy veder birtokosának vallhatták magukat. Végre hosszas várakozás és órák hosszat a hideg vízben való pancsolás után a ruha relatíve tisztán ki volt mosva.

Az udvar hátsó részében, a latrina mellett cölöpök voltak a földbe verve, melyek ruhaszáritás céljait szolgálták. Kötélről azonban mindenkinek egyedül kellett gondoskodnia. Már napokkal a tervezett mosás előtt hajtóvadászat indult meg egy, a csekély számban feltalálható kötelek után, melyet csak hosszas könyörgés, sok esetben tárgyi garancia ellenében, sőt számtalanszor bérleti díj beszédese mellett lehetett megszerezni. A ruha ki volt mosva, a kötél is megvolt, sőt sikerült egy szabad helyet is biztosítani a szárítandó ruha részére. A ruha felkerült a kötéltre, hogy mint rendes, kimosott ruhához illik, megszáradjon. De ember tervez, Isten végez, pár percre azután, hogy kiterítettél, megered a ritkán szünetelő záporosó. Hamar leszedni a ruhát, nehogy a keservesen kimosott fehérmű újból piszkos legyen. Pár órai szünet után megint ki lehet teríteni. A nedves ruhát kihozzák a barakkból, kitergetik, de alig e művelet befejezése után felhangzik a parancs: „mindenki menjen azonnal [a] barakkjába”, a kiterített ruhákat is le kell szedni, *légiriadó* van. Mit lehet tenni, megint le kell a ruhá-

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

kat nagy sietve szedni és bevinni a barakkba. Miután felhangzik a légiveszély elmúlását jelző sziréna hangja, bár már késő délután van és nincsen sok remény arra, hogy a nap újból kisüssön, de mégis kitereget az ember, mert az esti szellő majdcsak szárít valamit, de a barátságos szellőcskéből pár perc alatt orkán lesz, mely hatalmas erővel rángatja le a kötelekről a szárításra kitett ruhákat. Gyorsan össze kell kapkodni mindent, nehogy a még meglévő kevés ruhaneműből elveszen valami. Mit lehet mostan csinálni, a ruha felkerül a barakkok belsejében kifeszített, az ágyak felett lógó zsinegekre, és így még nedvesebbé teszik az állandó esőtől átázott barakk levegőjét. Ha szerencsés volt az illető, akkor 3-4 nap alatt meg is száradt a ruhája. A sok nedvesség folytán mindent pár nap alatt belepett a penész, és ezért sokan naponként vagy másodnaponként szedték elő holmijukat, hogy a rárakódott penészfátyoltól megtisztítsák. Ez különösképpen vonatkozott a kenyérre, amely amúgy is nagyon kevés volt, és így dupla értéket képviselt.

A barakkélet egyik kényelmetlenségéhez tartozott a kimondhatatlan mennyiségben nyüzsgő élősd. Poloskával, bolhával, tetűvel¹⁵⁴ és egérrel oly mennyiségben voltunk megáldva, hogy az kimondhatatlan. Egyesek nagy hévvel vetették magukat a poloskák és bolhák irtására. Szétszedték a fekvőhelyeket, kivitték őket a szabadba, és itt hajtóvadászatot tartottak a bogárkákra. A bogarakat nem lehetett teljesen kiirtani, de a felzaklatott és megzavart poloskák a lakókon az éjszaka oly bosszút álltak, hogy az illető képtelen volt aludni. Mások viszont, és ezek voltak az okosak, nem csináltak semmit. Azt mondták, nem érdemes semmit sem csinálni, mert hiszen teljesen amúgy sem lehet őket kiirtani, a szomszédból pedig amúgy is átjönnek újból, és ezeknek volt igazuk. Az egerek ellen csak egy védekezési mód volt, mert kipusztítani nem lehetett őket, hogy mindent igyekeztünk zsinórokra kötve oly módon elhelyezni, hogy az egerek ne férhessenek semmihez.

[A visszaemlékezés itt véget ér.]

¹⁵⁴ Utóbb tollal betoldott szó.



A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLÉKEZÉSE 1944-RŐL

Források és szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Schweizerisches Bundesarchiv, Bern (BAR)

N 31216. Rosenbaum Emil, Ernestine és Susanne menekültügyi dossziéja,
1944–1947.

Gedenkstätte Bergen-Belsen, Lohheide (GBB)

BA 2401. Moór Zoltán visszaemlékezése, 1945. május 3.

Yad Vashem Archives, Jerusalem (YVA)

O.I. 3549230/11. Rosenfeld Jehuda visszaemlékezése, 1945.

O.33. 5905/4–5. Devecseri László tanúságtétele, dátum nélkül

P.52. Yehuda Bauer gyűjtemény

SAJTÓFORRÁSOK

Budapesti Közlöny, 1944

Esti Kurir, 1933

Magyar Hirlap, 1929

Magyar Jövő, 1944–1945

Magyar Közlöny, 1944

Magyar Nap, 1947

Szabadság, 1948

Szabad Szó, 1947

Új Kelet, 1968, 1973, 1977

Ujság, 1929

Világosság, 1947

OLOSZ LEVENTE

ONLINE FORRÁSOK

holokausztmagyarorszagon.hu, dátum nélkül

A budapesti zsidóság és az utolsó deportálások. *holokausztmagyarorszagon.hu*. Dátum nélkül.

http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=2&type=content&chapter=4_3_3 (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 3.)

FORRÁSKIADVÁNYOK, FORRÁSKÖZLÉSEK

Bensalom, 2003

Rafi Bensalom [Szita Szabolcs (szerk.)]: *Mert élni akartunk*. Budapest, Holokauszt Emlékközpont, 2003.

Karsai–Molnár, 2013

Karsai László – Molnár Judit: *The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945*. Jerusalem, Yad Vashem, 2013.

Kolb, 2021

Kolb Jenő [Thomas Rahe – Fischer Lajos (szerk. és bev.)]: *„Hit az emberben”*. *Bergen-belsen napló*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2021.

Munkácsi, 2022

Munkácsi Ernő [Bohus Kata – Csósz László – Laczó Ferenc (jegyz. ell. és tanulm. kieg.)]: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2022.

Olosz, 2025

Olosz Levente [sajtó alá rend., a bev. tan. és a komm. írta]: *Embermentés kényszerpályán. Komoly Ottó 1944-es határidőnaplója*. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2025.

Soros, 2018

Soros Tivadar [Kőbányai János (összeáll. és utószó)]: *Túlélni. Álarcban. Nácivilág Magyarországon. Szibériai Robinsonok*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2018.

Szabó, 2026a

Szabó Imre [sajtó alá rend., a bev. tan. és a magy. jegyz. írta]: *Endre László államtitkár naplói (1944–1945)*. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2026.

Szilágyi, 2005

Szilágyi Ernő [Novák Attila (a kéziratot gond., kísérő tanulm. és jegyz. el-látta)]: *Egy ismeretlen a magyar vészkorszakról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

EGYKORÚ PUBLIKÁLT FORRÁSOK

Vincze, 1929

Vincze Frigyes: *Budapesti Kereskedelmi Akadémia hetvenharmadik évi jelentése az 1929–1930. iskolai évről*. Budapest, Budapesti Kereskedelmi Akadémia, 1929.

Az 1939. évi törvények gyűjteménye, 1939

Az 1939. évi törvények gyűjteménye. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1939.

SZAKIRODALOM

Bajcsi, 2023

Bajcsi Ildikó: *Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944)*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2023.

Balint, 2023

Barnabas Balint: The Tiyul. Rescuing Jews by Smuggling Across the Hungarian–Romanian Border. In: John Paul Newman – Ljubinka Škodrić – Rade Ristanović (szerk.): *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945. Forms and Varieties*. Paderborn, Brill Schöningh, 2023. 265–286.

Bányai, 2021

Bányai Viktória: Széttört életek – elveszett önazonosságok. In: Bányai Viktória – Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest, Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2021. 38–49.

Bauer, 1979

Yehuda Bauer: *The Jewish Emergence from Powerlessness*. Toronto, University of Toronto, 1979.

Bauer, 1994

Yehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. New Haven, Yale University Press, 1994.

Berger, 1995

Ronald J. Berger: Agency, Structure, and Jewish Survival of the Holocaust. A Life History Study. *The Sociological Quarterly* 1995/1. 15–36.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. I–II. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.

OLOSZ LEVENTE

Cohen, 1986

Asher Cohen: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*. New York, Columbia University Press, 1986.

Cseh, 2020

Cseh Viktor: Vásárlásból lelkiismereti kérdés? – Zsidó nagyáruházak vs. szombattartó kiskereskedések. *Zsido.com*, 2020. március 18.
<https://zsido.com/vasarlasbol-lelkiismereti-kerdes-zsido-nagyaruhazak-vs-szombattarto-kiskereskedesek/> (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 3.)

Csíki, 2003

Csíki Tamás: A kassai zsidóság a Holocaust idején. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 2003. 387–398.

Csősz et al., 2015

Csősz László – Martina Fiamova – Gidó Attila – Kunt Gergely – Laszák Ildikó – Nina Paulovicova – Pejin Attila – Vajda Júlia: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk* 2015/2. 72–145.

Ellis–Rawicki, 2020

Carolyn Ellis – Jerry Rawicki: A Researcher and Survivor of the Holocaust Connect and Make Meaning during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Loss and Trauma* 2020/8. 605–622.

Finkel, 2017

Evgeny Finkel: *Ordinary Jews. Choice and Survival during the Holocaust*. Princeton, Princeton University Press, 2017.

Frojimovics, 2013

Frojimovics Kinga: Gettósítás és deportálás 1944-ben. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013. 257–264.

Gyáni, 2000

Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

Henry, 2014

Patrick Henry: Introduction. In: Patrick Henry (szerk.): *Jewish Resistance Against the Nazis*. Washington D.C., Catholic University of America Press, 2014. XIII–XXVIII.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

Huhák, 2014

Huhák Heléna: „Gyorsan meg kellett tanulnom, hogy Szegedről menekültem...” Irathamisítás és élet a hamis papírokkal 1944–1945-ben. *ArchivNet* 2014/5.

https://www.archivnet.hu/naplo/gyorsan_meg_kellett_tanulnom_hogy_szegedrol_menekultem.html (Utolsó letöltés: 2026.augusztus 3.)

Huhák, 2020

Huhák Heléna: Place Attachment in a Concentration Camp: Bergen-Belsen. *Hungarian Historical Review* 2020/3. 430–451.

Huhák, 2023

Huhák Heléna: The Taste of Freedom, the Smell of Captivity. Sensory Narratives of the Hungarian Camp of Bergen-Belsen. *Journal of Contemporary History* 2023/3. 449–467.

Huhák–Szécsényi, 2022

Huhák Heléna – Szécsényi András: Kawalkada interpretacji. Pociąg Kastnera w osobistych narracjach uciekinierów. Zagłada Żydów. *Studia i Materiały* 2022/18. 322–341.

Kádár–Schmidt–Vági, 2014

Gábor Kádár – Christine Schmidt van der Zanden – Zoltán Vági: Defying Genocide. Jewish Resistance and Self-Rescue in Hungary. In: Patrick Henry (szerk): *Jewish Resistance Against the Nazis*. Washington, D.C., Catholic University of America Press, 2014. 519–546.

Kádár–Vági–Csősz, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán – Csősz László: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. Lanham, AltaMira Press–United States Holocaust Memorial Museum, 2013.

Karsai, 2014

Karsai László: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban 1941–1944. *Századok* 2014/6. 1365–1374.

Karsai, 2015

Karsai László: Holokauszt Magyarországon. *Mozgó Világ* 2015/2. 19–35.

Kisantal, 2020

Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2020.

Laczó, 2014a

Laczó Ferenc: Alvilági társasutazások keresztúti állomásai. A háborús évekbeli üldöztetettség korai elbeszéléseiről. *Betekintő* 2014/3. 1–26.

https://www.epa.oszk.hu/01200/01268/00031/pdf/EPA01268_betekinto_2014_3_05.pdf (Utolsó letöltés: 2026.augusztus 3.)

OLOSZ LEVENTE

Laczó, 2014b

Laczó Ferenc: Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidók beszámolóí a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–1946-ból. *Századvég* 2014/74. 57–82.

Lénárt–Ádám, 2024

Lénárt András – Ádám István Pál: *Képek takarásában. Pillanatfelvételek a munkaszolgálatról*. Budapest, Holokauszt Dokumentációs Központ, 2024.

Lőwy, 2006

Lőwy Dániel: Hatvan. In: Randolph L. Braham (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. I. Budapest, Park Kiadó, 2006. 552–554.

Molnár, 2000a

Molnár Judit: Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok és a Soá. In: Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. 29–41.

Molnár, 2000b

Molnár Judit: A m. kir. csendőrség 1944-ben. In: Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. 43–49.

Molnár, 2000c

Molnár Judit: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai. In: Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. 183–197.

Munkácsi, 1996

Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbíróági pere. *Századok* 1996/6. 1525–1552.

Nádas, 2024

Nádas Pál: *Magyar és magyar zsidó történelem Lajta Béla és Lovag Wechselmann Ignác szecessziós épületében*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2024.

Novák, 2004

Novák Attila: Egy ismeretlen krónikája 1944-ből. Szilágyi Ernő visszaemlékezése. *Szombat.org* 2004. május 1.

<https://www.szombat.org/archivum/novak-attila-egy-ismeretlen-kronikaja-1944-bol-1352774067> (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 3.)

Novák, 2005

Novák Attila: Egy „ismeretlen” a magyar vészkorszak nyitányáról. In: Szilágyi Ernő [Novák Attila (a kéziratot gond., kísérő tanulmányokkal és jegyz. ellátta)]: *Egy ismeretlen a magyar vészkorszakról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 5–47.

A TÚLÉLÉS ÚTJAI. ROSENBAUM EMIL VISSZAEMLEKEZÉSE 1944-RŐL

Olosz, 2023

Olosz Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története*. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2023.

Olosz, 2024

Olosz Levente: Mentési hálózatok szerepe a magyar zsidóság mentésében. In: Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra – Buchmüller Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán. Új kutatási irányok*. Budapest, Magyarországi Rabbiképző-Zsidó Egyetem, 2024. 274–305.

Olosz, 2025

Olosz Levente: Adapting Under Duress. Zionist Coping and Rescue Strategies in Hungary, 1944–1945. *Moreshet* 2025/22. 252–283.

Rahe, 2021

Thomas Rahe: Kolb Jenő naplója és a Kasztner-csoport a bergen-belseni koncentrációs táborban. In: Kolb Jenő [Thomas Rahe – Fischer Lajos (szerk. és bev.)]: *„Hit az emberben”. Bergen-belseni napló*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2021. 15–56.

Schweitzer, 2021

Schweitzer Gábor: Mit tudhattak a magyar zsidók a holokausztról 1943-ban? Grünvald Fülöp kiadatlan kézírata. *Szombat* 2021/1. 11–14.

Semelin, 2019

Jacques Semelin: *The Survival of the Jews in France, 1940–44*. Oxford, Oxford University Press, 2019.

Simon, 2015

Simon Attila: *Dunaszerdahely – Kis-Palesztina. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 2015.

Szabó, 2026b

Szabó Imre: Az antiszemitizmustól a deportálásig. Endre László életútja és naplói (1944–1945). In: Szabó Imre [sajtó alá rend., a bev. tan. és a magy. jegyz. írta]: *Endre László államtitkár naplói (1944–1945)*. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2026. 7–119.

Szécsényi, 2014

Szécsényi András: A pokol fedőneve: Waldsee. Magyar foglyok levelei Auschwitzból. *ArchivNet*, 2014/3.

https://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_pokol_fedoneve_waldsee._magyar_foglyok_levelei_auschwitzbol.html (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 3.)

Szécsényi, 2025

Szécsényi András: *Csereláger. Magyar zsidó deportáltak Bergen-Belsenben és azon túl (1941–1945)*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2025.

OLOSZ LEVENTE

Szita, 2005

Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár 1944–1945*. Budapest, Corvina Kiadó, 2005.

Szuhai, 2020

Szuhai Barbara: Pávák, virágok – kórház a liget szélén. *meselohazak.hu*, 2020. július 12. <https://www.meselohazak.hu/pavak-viragok-korhaz-liget-szelen/> (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 3.)

Tibori, 2001

Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 2001.

Veszprémy, 2017

Veszprémy László Bernát: „Nyilas rabbi”, vagy különös hős? Berend Béla emlékezete. *Szombat.org*, 2017. július 15. <https://www.szombat.org/politika/nyilas-rabbi-vagy-kulonos-hos-berend-bela-emlekezete> (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 3.)

Veszprémy, 2021

Veszprémy László Bernát: „...hogyan az ex-lex állapot megszűnjön”. Hogyan lettek zsidó tanácsok a hitközségekből 1944 Magyarországon? *Egyháztörténeti Szemle* 2021/1. 37–60.

Veszprémy, 2023

Veszprémy László Bernát: *Tanácsstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2023.

Zombory, 2018

Zombory Máté: A nemzeti tragédia narratívái. Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk* 2018/2. 197–236.